

Anna Kotlarska-Michalska
Instytut Socjologii
Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu

Obrazy życia rodzinnego z perspektywy półwiecza badań nad rodziną polską

Streszczenie

W artykule podjęto próbę przeglądu stanu wiedzy o rodzinie jako instytucji społecznej i ważnej grupie społecznej, na podstawie licznych badań prowadzonych przez socjologów w latach 1960–2015. Celem głównym tego przeglądu jest pokazanie obrazów życia rodzinnego Polaków, świadczących o tym, że rodzina polska dokonywała wielu starań, aby dostosować się do realiów życia społeczno-gospodarczego, zarówno w okresach sprzyjających jej rozwojowi, jak i w okresach utrudniających jej codzienne życie. Badacze rodziny najchętniej opisywali ją poprzez charakterystykę statusu społeczno-zawodowego, strukturę oraz funkcje, ale jednocześnie dostrzegali wpływ głównych uwarunkowań makrostrukturalnych i mikrostrukturalnych.

Autorka opracowania ma świadomość, że rzetelne odzwierciedlenie wszystkich cech charakterystycznych polskiej rodziny nie jest możliwe w tym okrojonym objętościowo tekście, ale ma nadzieję, że informacje w nim zawarte zachęcą młodych badaczy do pogłębionych badań i poszukiwań odpowiedzi na pytanie, jak bardzo i pod jakimi względami zmieniła się współczesna rodzina polska, i co w niej pozostało najcenniejszego.

Słowa kluczowe: *rodzina pracownicza, rodzina robotnicza, rodzina chłopska, typy rodzin, więź rodzinna, funkcje rodziny, struktura rodziny*

Keywords: *employees' family, workers' family, peasants' family, types of families, family bond, family functions, family structure*

Wstęp

Głównym celem niniejszego opracowania jest ukazanie najważniejszych cech rodziny polskiej portretowanej przez socjologów uczestniczących w badaniu i rejestrowaniu zmian zachodzących w społeczeństwie i w rodzinie w okresie dużych przemian cywilizacyjnych, które miały miejsce w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych a później w latach kryzysu gospodarczego lat osiemdziesiątych i dwóch dekad transformacji

ustrojowej w Polsce. Ponad półwieczny okres badań socjologicznych nad rodziną obfituje w rozległą i bogatą wiedzę o rodzinie jako instytucji społecznej i specyficznym typie wspólnoty. W niniejszym opracowaniu przedstawione zostaną tylko najważniejsze cechy rodzin polskich, które zostały opisane dzięki licznym badaniom prowadzonym w latach 1960–2010 i stworzyły obraz życia rodzinnego Polaków na tle sytuacji gospodarczej kraju i rejestrowały stan życia rodzin w ich środowisku lokalnym z uwzględnieniem jego cech a także cech społeczeństwa globalnego. Przy okazji pokazane zostaną główne nurty badań oraz kierunki zainteresowań rodziną przez polskich socjologów.

1. Rodzina i jej obrazy w świetle badań socjologicznych prowadzonych w latach 60.

Dokonując przeglądu stanu wiedzy o rodzinie polskiej z lat 60. należy zwrócić uwagę na bogactwo badań realizowanych przez socjologów rodziny, socjologów wsi i socjologów kultury, badań opartych na solidnie wykonanych badaniach terenowych, umożliwiających wnikliwą obserwację oraz bezpośredni kontakt ze środowiskiem. W latach 60. socjologowie wyraźnie upodobałi sobie badania nad rodzinami chłopskimi, i tutaj wymienić wypada prace D. Markowskiej (Markowska 1964, 1970, 1976), wnikliwej badaczki specyfiki kultury chłopskiej i przemian dokonujących się w rodzinie chłopskiej a także prace monograficzne wielu badaczy podejmujących studia nad cechami rodzin zamieszkujących tradycyjne, nieskażone cywilizacją tereny wiejskie¹. Rodzina wiejska została sportretowana na podstawie bogactwa wiedzy pochodzącej z badań wielu socjologów – dzisiaj uważanych za pionierów badań nad rodziną chłopską, którzy stwierdzili, że rodzina ta ulega istotnym przemianom strukturalno-funkcjonalnym, co jest warunkowane uprzemysławianiem kraju i rosnącym zatrudnieniem pozarolniczym. Wpływy te silniej występowały w społecznościach wiejskich usytuowanych w pobliżu wielkich miast, słabiej zaś w społecznościach, które zachowały rolniczy charakter (Markowska 1976, s. 166–170). W portrecie rodziny wiejskiej zaznacza się jej dość silne uwikłanie w tradycyjny system aksjonormatywny, religię oraz lokalny charakter środowiska, a dobór małżonków jest w coraz większym stopniu autonomiczną decyzją młodych ludzi, co jest efektem powolnej liberalizacji wymogów stawianych kandydatom na małżonka a małżonkowie wyzwalają się spod rygorystycznych form kontroli i ingerencji dalszej rodziny oraz kręgu sąsiedzkiego. Egalitaryzacji sprzyjał wzrost prestiżu kobiety wiejskiej a także orientacja na sukces

¹ Wskazać należy na badania prowadzone przez: Stefana Czarnowskiego, Zbigniewa Wierzbickiego, Józefa Chałasińskiego, Kazimierę Zawistowicz-Adamską, Kazimierza Dobrowolskiego, Danutę Dobrowolską, Jana Turowskiego, Dyzmę Gałaję, Ryszarda Turskiego, Józefa Bursztę, Bogusława Gałęskiego, Franciszka Jakubczaka, Barbarę Tryfan, Eugenię Jagiello-Lysiową, Mikołaja Kozakiewicza, Lucjana Kocika i innych. Bibliografia prac opisujących rodzinę wiejską i środowisko wiejskie znajduje się w cytowanych wyżej pracach Danuty Markowskiej.

w prowadzeniu gospodarstwa rolnego (Ibidem, s. 177–181). Rodzina wiejska jest instytucją otwartą na zmiany, w której kobiety optują za nowym modelem rodziny małodziejnej i stosowaniem zasady planowania liczby dzieci, ale jednocześnie nie znają dostatecznie sposobów zapobiegania ciąży. Wyraźnie model świadomościowy rodziny nie jest zsynchronizowany z realizowanym wzorem dzietności rodziny.

W latach 60. dokonano próby zbudowania typologii rodzin polskich (Dodziuk-Lityńska, Markowska 1975) na podstawie głównego kryterium – fazy modernizacji gospodarstw, w których funkcjonowały ówczesne rodziny. Socjologiczny obraz tych rodzin z konieczności wiązał się z materialnym i egzystencjalnym podłożem rodziny. A. Dodziuk-Lityńska i D. Markowska budując typologię korzystały z bogatej wiedzy socjologicznej, a zaproponowana typologia jest jednocześnie istotnym wkładem tych badaczek w syntezę wiedzy o głównych cechach rodzin wiejskich z lat sześćdziesiątych. Warto w tym miejscu przytoczyć wyróżnione typy rodzin: 1) rodziny rolników gospodarujących tradycyjnie, 2) rodziny rolników w fazie początkowej modernizacji gospodarstw, 3) rodziny rolników w fazie zaawansowanej modernizacji gospodarstw, 4) rodziny rolnicze w zmodernizowanych gospodarstwach, 5) tradycyjne rodziny rolniczo-pracownicze, 6) rodziny rolniczo-pracownicze, 7) rodziny pracowniczo-rolnicze (Ibidem, s. 60–96). Rodziny utrzymujące się ze źródeł pozarolniczych zostały podzielone na kilka głównych typów, na podstawie badań przeprowadzonych w 1969 roku na ogólnopolskiej reprezentacji miejskich rodzin pracowniczych (Ibidem, s. 97). Wyodrębniono wówczas: 1) tradycyjne rodziny pracownicze, 2) rodziny pracownicze w fazie początkowej modernizacji gospodarstw, 3) rodziny pracownicze w fazie zaawansowanej modernizacji gospodarstw, 4) zmodernizowane rodziny pracownicze (Ibidem, s. 97–113). Dodziuk-Lityńska i Markowska dokonały szczegółowej charakterystyki wszystkich wyróżnionych typów, uwzględniając takie elementy jak: praca zawodowa żony, poziom wykształcenia małżonków, pozycja w hierarchii społeczno-zawodowej, dzietność, miejsce zamieszkania, poziom zarobków małżonków, warunki mieszkaniowe, posiadane oszczędności, wyposażenie gospodarstwa domowego, posiadany księgozbiór, podział ról domowych, sposób spędzania czasu wolnego i wakacji, aspiracje rodzicielskie, kontakty towarzyskie, model wychowania. Dzięki zastosowaniu tych elementów możliwe było dokonanie porównań poszczególnych typów rodzin.

W portretowaniu głównych cech rodziny polskiej lat 60. ma niewątpliwie spory udział Z. Tyszka, który przedstawił proces przeobrażeń rodziny robotniczej w warunkach uprzemysłowienia i urbanizacji² i dokonał charakterystyki związków zachodzących między życiem zawodowym a życiem rodzinnym (Tyszka 1970, 1971). Najczęściej

² Ta monografia była traktowana przez socjologów jako jedna z najbardziej wnikliwie obrazujących życie rodzinne oraz związki zachodzące między rodziną a mikrostrukturami i makrostrukturami społecznymi. Dodać w tym miejscu należy, że autorem pierwszej monografii ukazującej życie rodzinne i małżeńskie polskiego robotnika jest ks. Aleksander Wóycicki, który znakomicie sportretował życie domowe, wygląd gospodarstwa domowego, życie towarzyskie oraz kryzysy w życiu rodziny robotników polskich w monografii pt. *Robotnik polski w życiu rodzinnym. Monografia społeczna* wydanej w 1922 roku w Warszawie.

portretowanym typem rodziny robotniczej była rodzina robotnika wykwalifikowanego, która w opinii badaczy była rodziną ustabilizowaną ze względu na stałość dochodów oraz socjalną pomoc ze strony zakładu pracy. Głównym zadaniem męża było zarobkowanie, natomiast żony prowadzenie gospodarstwa domowego, niezależnie od jej aktywności zawodowej. W świadomości robotników tkwiło przekonanie, że wykonują oni trudną pracę zawodową, co usprawiedliwiała ich niewielką aktywność w zakresie czynności domowych (Tyszka 1971, s. 137). Rytm życia rodziny robotniczej wyznaczała nie tylko zmianowość pracy, ale również tradycja. Szczególnie była ona obecna w „starych” rodzinach robotniczych, ceniących ustalony porządek dnia i określone obowiązki przypadające poszczególnym członkom rodziny (Ibidem, s. 138).

Relacje zachodzące między rodziną a życiem zawodowym było ważnym przedmiotem badań w owym czasie, badań pokazujących aktywność zawodową kobiet i wynikające z tego powodu trudności w łączeniu obu ról. W portretowaniu życia wewnętrznego rodziny lat 60. a przede wszystkim nierówności w zakresie obowiązków rodzinnych i domowych brało udział kilkunastu badaczy w Polsce³. Przy okazji warto dodać, że opinie socjologów na temat łączenia tych ról były podzielone. Zwolennicy pracy zawodowej kobiet wskazywali na liczne walory wynikające z tego faktu: możliwość przenoszenia wartości zawodowych do życia rodzinnego, wpływ satysfakcji z pracy na wyższe poczucie wartości, kształtowanie się partnerskich stosunków w małżeństwie (Piotrowski 1963, Sokołowska 1963). Przeciwnicy dostrzegali ujemne strony pracy zawodowej kobiet: destabilizację życia rodzinnego, trudności wychowawcze, osłabienie funkcji kontrolnej, osłabienie roli kobiety jako „strażniczki domowego ogniska”.

W portrecie rodzin polskich lat 60. na plan pierwszy wysuwa się praca zawodowa i więź z miejscem pracy a także związek rodzin ze środowiskiem przestrzennym i społecznym, również więź wewnątrzrodzinną, relacje rodziców z dziećmi i stosunki z sąsiadami. Do tej charakterystyki dochodzą opisy aktywności i zainteresowań kulturalnych oraz sposoby spędzania czasu wolnego i poziom konsumpcji kultury masowej. Badacze rodziny wskazywali na wielość zadań realizowanych w rodzinie jako ważnej instytucji społecznej⁴.

³ Badaczami rejestrującymi procesy aktywizacji kobiet oraz wpływ pracy zawodowej na życie rodzinne byli wówczas: Barbara Łobodzińska, Jerzy Piotrowski, Danuta Markowska, Franciszek Jakubczak, Ewa Kaltenberg-Kwiatkowska, Antonina Kłosowska, Franciszek Adamski, Michał Pohoski, Jadwiga Komorowska, Wanda Mrozek, Magdalena Sokołowska, Adam Kurzynowski, Jan Malanowski, Helena Strzezińska, Andrzej Tymowski, Stefania Dziecielska, Leon Dyczewski i inni.

⁴ Rodziny robotnicze zostały opisane przez Zbigniewa Tyszkę, rodziny inteligenckie przez Jadwigę Komorowską, rodziny chłopskie przez Dyzmę Gałaję. Rodziny górnicze zostały scharakteryzowane przez Wandę Mrozek, a monograficzny opis tych rodzin był przez wiele lat główną podstawą porównań z innymi typami rodzin polskich, zaś monografia uchodziła w Polsce za znakomity wzór rzetelnie przeprowadzonych badań (Mrozek 1965). Charakterystykę wszystkich typów rodzin polskich opracowały Anna Dodziuk-Lityńska i Danuta Markowska (1975).

Świadomościowy obraz życia rodzinnego pokazany został w pracy F. Adamskiego, który podjął się zadania sportretowania rodziny polskiej poprzez analizę poglądów na małżeństwo i rodzinę czytelniczek „Przyjaciółki” – najbardziej popularnego tygodnika – modelującego postawy Polek w latach pięćdziesiątych i sześćdziesiątych⁵. F. Adamski na podstawie badań zbudował preferowany przez ówczesne kobiety obraz małżeństwa, rodziny, roli zawodowej i stosunków wewnątrzrodzinnych, i co ważne, na owe czasy – postaw kobiet wobec planowania rodziny (Adamski 1970).

Socjologiczne opisy rodziny w latach 60. ograniczają się do analizy struktury i funkcji rodziny, jej cech społeczno-zawodowych, środowiskowych oraz otwartości na zmiany zachodzące w okresie intensywnej industrializacji i urbanizacji. W tym czasie prowadzono wiele badań w rejonach podlegających intensywnej industrializacji a śledzenie zmian zachodzących w rodzinie jako instytucji było dla socjologów bardzo interesującym przedmiotem badań terenowych (Tyszka 1970). W badaniach nad rodziną polską prowadzonych w latach 60. zwracano uwagę na warunki materialne, wielkość mieszkań, stan zagospodarowania materialnego w formie wyposażenia mieszkań w przedmioty praktycznego oraz kulturalnego użytku. F. Adamski w swoich badaniach w Nowej Hucie ustalił również kolejność nabywania przedmiotów w badanych rodzinach, jako efekt ich aspiracji materialnych i hierarchii potrzeb (Adamski 1970, s. 110). Niemal wszystkie typy rodzin polskich były poddawane analizie przez pryzmat: stanu zagospodarowania materialnego, zakresu realizowanych funkcji, faz pożycia małżeńsko-rodzinnego, wzorów doboru małżeńskiego i relacji międzypokoleniowych. W opisach życia rodzinnego uwzględniano również charakterystykę postaw rodzicielskich i planów związanych z edukacją dzieci. Rodziny, niezależnie od typu środowiskowego oraz statusu społeczno-zawodowego miały jasno określone aspiracje, aby dzieci miały lepsze warunki życia, były dobrze wychowane i w miarę możliwości – zabezpieczone materialnie w momencie startu w dorosłe życie.

Rodzina polska w zbiorczym obrazie lat 60. to instytucja nastawiona na realizację ważnych funkcji, czyli funkcji materialno-ekonomicznej, opiekuńczo-zabezpieczającej, socjalizacyjno-wychowawczej oraz kulturalnej. Jest to również rodzina powiązana dość silnie ze środowiskiem zawodowym, które odgrywało ważną rolę integracyjną oraz kulturalną. Jest to również rodzina borykająca się z trudnościami życia codziennego, dzielnie pokonywująca egzystencjalne niedogodności związane z ciasnotą mieszkaniową, niedoborem udogodnień technicznych w gospodarstwie domowym. Ale, co ważne, jest to rodzina nastawiona na działania mające zaowocować polepszeniem sytuacji materialnej i dobrym wychowaniem dzieci. W tym obrazie rodzina, niezależnie od typu, jest skoncentrowana na określonych zadaniach, ma określone cele na przyszłość.

Cechą szczególną polskich rodzin lat 60. jest stabilizacja ekonomiczno-społeczna pozwalająca na poczucie pewności. W opinii Z. Tyszki, stabilność, trwałość istnienia

⁵ Należy wspomnieć, że pionierskie badania nad modelem rodziny upowszechnianym dzięki tygodnikowi „Przyjaciółka” przeprowadziła A. Kłoskowska (1959, 1962) w odniesieniu do treści lansowanych przez ten bardzo popularny tygodnik w latach 1950–1951 i 1956–1957.

poszczególnych zakładów pracy jest podstawą pewności jutra i chroni przed bezrobociem i wszystkimi związanymi z nim niespodziewanymi klęskami. Twierdzi on, że niepewność jutra, tak typowa dla wielu rodzin żyjących w ustroju kapitalistycznym, jest obca polskim rodzinom (Tyszka 1971, s. 78) i wskazuje na działania socjalne zakładów pracy, również ich pomoc w zaspokajaniu potrzeb mieszkaniowych swoich pracowników. Również potwierdzają to opinie ekonomistów, stwierdzających, że lata powojenne, aż do końca 1970 roku charakteryzowały się powolnym, ale systematycznym wzrostem poziomu spożycia, ukierunkowanym na zaspokojenie podstawowych potrzeb – głównie pod względem ilościowym.

W latach 60. zapoczątkowane zostały badania nad problematyką życia małżeńskiego. Problematyka ta była przedmiotem badań prowadzonych przez B. Łobodzińską⁶. Badaczka ta pokazała blaski i cienie życia małżeńskiego oraz czynniki wpływające na jakość życia małżeńskiego w książce „Manowce małżeństwa i rodziny” (1963), która przez wiele lat cieszyła się dużą popularnością.

2. Rodzina i jej obrazy w świetle badań socjologicznych prowadzonych w latach 70.

Rodzina lat 70. jest charakteryzowana przez socjologów rodziny jako instytucja silnie powiązana z przemianami zachodzącymi w makrostrukturze społecznej i jako grupa silnie „obciążona” cechami zawodowymi i środowiskowymi⁷. Ale niezależnie od statusu zawodowego i niezależnie od środowiska społecznego, rodzina odgrywa nadal ważną rolę w wychowywaniu i socjalizacji dziecka oraz w transmisji wartości kulturowych. Najbardziej efektywne działania w tym zakresie mają miejsce w wielkomiejskiej rodzinie inteligentnej, która dokłada szczególnych starań, aby dzieci uczestniczyły w konsumpcji kulturalnej i były prawidłowo przygotowane do ról społecznych (Tyszka 1976, Lubowicz 1976, Komorowska 1975, 1976). Rodziny pracownicze i ich główne cechy charakterystyczne a także dokonujące się w nich przemiany w stylach konsumpcji zostały poddane analizie w wielu pracach socjologicznych. W obrazach tych przemian uwzględniono wpływ wykształcenia i przynależność do grupy społeczno-zawodowej, a rodzinę przedstawiano jako gospodarstwo domowe konsumujące określone dobra. Potwierdzono, że poziom konsumpcji jest uzależniony od wykształcenia „głowy rodziny”, charakteru pracy, oraz od wykonywanego zawodu „głowy rodziny”. Z analiz przeprowadzonych przez L. Beskid wynikało, że „wśród rodzin pracowniczych w Polsce obserwujemy poważne różnicowania wzorów spożycia” (Beskid 1977, s. 238). Materialny obraz życia rodzin polskich lat 70.

⁶ Wyniki badań prowadzonych w latach 60 i 70 opublikowała w drugiej, znanej pracy *Młodość miłość małżeństwo* (1971, 1975).

⁷ Badania prowadzone w tych latach były w dużej mierze kontynuacją badań prowadzonych w latach 60. Szczególnie zaś badania prowadzone w głównych ośrodkach socjologicznych w Polsce: w Warszawie, w Poznaniu, w Katowicach, w Łodzi.

został oparty na analizie wydatków według poszczególnych grup i uwzględniał wydatki według wykształcenia, charakteru pracy, zawodu „głowy rodziny”. Podstawą zróżnicowań ekonomicznych wzorów spożycia były różnice w zamożności rodzin, czyli dochody rodzin.

Nowym elementem w obrazowaniu życia rodziny była kategoria czasu wolnego, służąca jako podstawa w badaniu wpływu pracy zawodowej na budżet czasu. W socjologicznym obrazie zbudowanym na podstawie badań empirycznych przeprowadzonych przez A. Olędzką uwzględnione zostały wszystkie składniki czasu wolnego i czasu przeznaczanego na wszystkie zajęcia domowe i pozadomowe. Zbadano również wpływ pracy wielozmianowej kobiet na budżet czasu, a w szczególności na obowiązki macierzyńskie i domowe (Olędzka 1975). Badania prowadzone w tamtym okresie obrazują również wpływ pracy zawodowej kobiet na ich aspiracje życiowe i rodzinne, dostarczając informacji o wpływie dietności a także wysokości uzyskiwanych dochodów z pracy na decyzje zawodowe kobiet (Dzięcielska-Machnikowska 1975).

Cechy charakterystyczne polskich rodzin zostały przedstawione w monografii „Rodziny współczesne w Polsce” (Tyszka 1982), obrazującej główne kierunki przemian rodziny, uwzględniającej schemat analizy życia rodzinnego i bazującej na najważniejszych wynikach badań przeprowadzonych w Polsce powojennej aż do końca lat siedemdziesiątych⁸. Najlepszą sytuację miały rodziny inteligentkie (na podstawie badań wśród rodzin lekarskich), najgorszą, rodziny chłopskie. Rodziny polskie były mniej zróżnicowane pod względem partycypacji kulturalnej oraz wyposażenia swoich mieszkań w sprzęt kulturalnego użytku. Przynależność społeczno-zawodowa dość silnie rzutowała na strukturę rodziny, na jakość więzi osobowych, na rangę funkcji rodziny i świadomościowy model życia rodziny. Życie rodzinne było zdeteterminowane przez rangę zawodu oraz wykształcenie „głowy rodziny”, także przez cechy środowiska lokalnego.

Główne cechy polskich rodzin można znaleźć również w pracy zbiorowej pod redakcją Marii Jarosz (Jarosz 1982), w której uwzględniono: dochody, poziom konsumpcji, warunki materialne, system wartości, wzory osobowe rodziny, model rodziny w świadomości młodzieży oraz dylematy wynikające z rodzinnych i zawodowych obowiązków współczesnej kobiety⁹. W obrazie rodzin z tych lat dostrzeżone zostały również cechy rodzin dysfunkcyjnych, rodzin nie potrafiących rozwiązać nurtujących je problemów. Opisu zakresu i rozmiarów zjawiska rodzin o skumulowanych

⁸ Wprawdzie monografia *Rodziny współczesne w Polsce* ukazała się w 1982 roku, ale opisy i analizy dotyczą cech różnych typów rodzin badanych w latach siedemdziesiątych przez członków Zespołu Badań nad Rodziną oraz przez badaczy skupionych wokół programu ogólnopolskiego MR/III/18 realizowanego w latach 1974–1980 (Tyszka 1982). Podsumowania wyników badań nad rodzinami polskimi z lat siedemdziesiątych dokonał Z. Tyszka w pracy zbiorowej pt. *Wybrane kategorie współczesnych rodzin polskich* (Tyszka 1984), wskazując na różnice w sytuacji ekonomiczno-mieszkaniowej, będące rezultatem różnic w statusie społecznym.

⁹ W tym opracowaniu zawarte zostały efekty badań najbardziej znanych badaczy w Polsce i chociażby z tego powodu można tę monografię potraktować jako szczególnie wiernie odzwierciedlającą cechy polskich rodzin z tego okresu (Jarosz 1982)

czynnikach patogennych podjęła się M. Jarosz (1982, s. 153–190), która na podstawie wnikliwej analizy opracowała wskaźniki społecznego nieprzystosowania dzieci i młodzieży oraz dokonała typologii przeszkód i barier życiowych, oraz, co istotne, sprecyzowała postulowane formy pomocy społecznej dla rodzin dysfunkcyjnych (Ibidem, s. 191–196).

Istotne cechy, charakteryzujące rodziny robotnicze przedstawił Z. Tyszka (1977) opisując zawodowy, materialny i kulturalny status tych rodzin oraz ich strukturę i funkcje a także więzi z lokalnymi kręgami społecznymi. W szerokim zakresie nawiązał on do zmian społeczno-ustrojowych, istotnie warunkujących pojawianie się nowych typów rodzin robotniczych (Ibidem, s. 36–42), i stwierdził, że przynależność rodziny do określonej kategorii rzutowała wyraźnie na wszystkie badane elementy życia rodzinnego¹⁰. Rodziny robotnicze w obrazie budowanym przez Z. Tyszkę posiadają specyficzne cechy, których nie mają inne typy rodzin. Członkowie tych rodzin bardziej cenią życie rodzinne jako miejsce zaspokajania potrzeb materialnych i kulturalnych, również jako miejsce, w którym pielęgnuje się wartości moralne i nie ma tu miejsca na relatywizm moralny. Jest to rodzina, w której przywiązuje się dużą wagę do trwałości oraz do egalitarnych relacji między mężem a żoną (Ibidem, s. 206). Dodać należy, że obraz rodzin robotniczych przedstawiony przez Z. Tyszkę został oparty na sześćcioelementowym schemacie metodologicznym, umożliwiającym całościowy opis życia rodziny¹¹.

W latach siedemdziesiątych zainteresowanie badaczy obejmuje również wybrane zagadnienia małżeństwa, ról małżeńskich, przeszkód w osiągnięciu szczęścia małżeńskiego, czynników sukcesu małżeńskiego (Trawińska 1977, Kozakiewicz 1979). Wspomnieć należy tutaj o badaniach prowadzonych przez B. Łobodzińską nad poglądami ludzi młodych na małżeństwo, nad dobrorem partnerskim, nad czynnikami wpływającymi na jakość życia we dwoje oraz nad warunkami udanego małżeństwa (Łobodzińska 1970, 1971, 1975). Pojawia się pierwsze opracowanie poświęcone analizie przyczyn konfliktów w małżeństwie i w rodzinie wraz z próbą typologii konfliktów (Izdebska 1975). Odnotować należy fakt pojawienia się pierwszego podręcznika akademickiego poświęconego socjologii rodziny (Tyszka 1974) oraz monografii analizującej elementy życia rodzinnego występujące w teorii i w badaniach socjologicznych, ukazującej rodzinę jako wspólnotę osób powiązanych różnymi typami

¹⁰ Monografia *Rodziny robotnicze w Polsce* stanowi cenne źródło o przemianach, jakie dokonały się w głównych kategoriach rodzin robotniczych. Również w niej dokonana została nie tylko próba typologii, ale również rzetelny przegląd stanu wiedzy o rodzinach robotniczych w różnych regionach Polski. Cennym dodatkiem tej książki jest obszerna bibliografia, potwierdzająca fakt dużego zainteresowania badaczy problematyką rodziny robotniczej.

¹¹ Warto przypomnieć, że schemat ów opierał się na następujących płaszczyznach: 1) materialnych warunkach życia, 2) kulturowych i kulturalnych podstawach życia rodzinnego, 3) strukturze rodziny, 4) funkcjach rodziny, 5) miejscu rodziny w mikrostrukturze społecznej i lokalnej (tzw. zewnętrznej więzi rodziny), 6) świadomości – ideologii członków rodziny dotyczącej życia rodzinnego.

więzi, które pozwalają na zaspokajanie wielu potrzeb materialnych i emocjonalnych współczesnego człowieka (Stasiak 1975).

W latach siedemdziesiątych zorganizowano kilka ważnych konkursów na temat małżeństwa i rodziny, co spotkało się z szerokim odzewem wśród zainteresowanych. Dzięki pamiętnikom ujawnione zostały zmagania polskich rodzin z trudnościami egzystencjalnymi, aspiracje zawodowe kobiet i mężczyzn, ich dążenia do polepszenia sytuacji materialnej. Pamiętniki pokazały uwarunkowania wyborów życiowych, zasady towarzyszące w doborze małżeńskim, sposoby organizacji życia domowego. Na podstawie pamiętników powstał żywy obraz dynamicznego życia codziennego pokazanego przez pryzmat roli żony, matki, męża, ojca. Również obraz relacji wewnątrzrodzinnych, więzi międzypokoleniowych i więzi rodziny ze środowiskiem zawodowym i środowiskowym (Dodziuk-Lityńska i in. 1974). Na podstawie materiałów pamiętnikarskich zobrazowana została również rola współczesnego mężczyzny jako męża i ojca, rola dość rzadko występująca jako autonomiczny przedmiot badań socjologicznych¹² (Musiałowa i in. 1976). Analiza treści pamiętników pokazuje główne cechy życia rodzinnego, skoncentrowanego na wychowaniu dzieci, zabezpieczeniu im warunków do nauki oraz dostarczaniu odpowiedniego wsparcia przy dokonywaniu przez dzieci wyborów życiowych i dróg kariery zawodowej. Rodzice starali się również uzupełniać swoje wykształcenie i dążyć do awansu społecznego. Nie tylko materiał pamiętnikarski wskazuje na przykładanie dużej wagi do wychowywania dzieci, ale również monograficzne opracowania dotyczące wybranych typów rodziny, niezależnie od środowiska. Badaczka rodziny wiejskiej, B. Tryfan, charakteryzując rodzinę wiejską wskazuje, że „funkcja wychowawcza nie znika, mimo iż jest wspierana przez inne powołane do tego placówki i organizacje” (Tryfan 1977, s. 30). W tej funkcji rodzina wiejska przywiązuje dużą wagę w łączeniu wychowania z włączaniem dzieci do pracy. Prowadziło to często do sytuacji, w których dzieci były przeciążone obowiązkami na rzecz gospodarstwa domowego i rolnego. Występowanie tego zjawiska w rodzinach wiejskich ujawniły badania L. Kocika (1976), przeprowadzone w kilku wsiach województwa tarnowskiego, oraz badania A. Dodziuk-Lityńskiej i D. Markowskiej (1975).

Generalnie, lata siedemdziesiąte obfitują w badania empiryczne obrazujące rodzinę z perspektywy jej umocowania zawodowego i z perspektywy jej funkcjonowania jako instytucji, ale też rodzina opisywana jest jako grupa społeczna i jako system międzypokoleniowy. Badacze starają się budować wizerunek rodziny, uwzględniając przynależność społeczno-zawodową i przywiązanie do tradycji¹³, dostrzegają podatność i otwartość rodziny na zmiany zachodzące w społeczeństwie globalnym.

¹² Konkurs zorganizował w grudniu 1973 roku Ośrodek Badań Towarzystwa Planowania Rodziny wraz z redakcją „Trybuny Ludu”, na który wpłynęło 359 prac napisanych głównie przez mężczyzn. Najciekawsze zostały opublikowane w książce pt. *Współczesny mężczyzna jako mąż i ojciec*, wydanej w 1976 roku.

¹³ Całościowy obraz struktury i funkcji polskich rodzin pojawia się w monograficznym opracowaniu *Rodzina w Polsce* (Łobodzińska 1974), w której dokonano próby sportretowania głównych

Rodzina jest więc wspólnotą emocjonalną i gospodarczą a czynnikiem wzmacniającym więź małżeńską są dzieci. Stosunki między małżonkami opierają się bardziej na wzorach partnerskich niż w poprzednich latach. Coraz bardziej wyraźny jest dobór małżeński oparty na zasadach dobrowolności i aprobachie cech jednostkowych. Małżeństwo jest bardziej programem na życie a nie obowiązkiem. Jak trafnie definiuje to B. Łobodzińska „zaspokajanie potrzeb uczuciowych i rozwój osobowości we wzajemnych stosunkach między małżonkami stają się często elementem mniej lub bardziej uświadomianego programu, z którym młodzi ludzie przystępują do współżycia małżeńskiego” (Łobodzińska 1974, s. 78).

Stopniowo poszerza się zakres zainteresowań socjologów rodziny, starają się oni poznać zasady funkcjonowania małżeństwa, głównie poprzez badanie: elementów składowych więzi małżeńskiej, zasad doboru małżeńskiego, motywów zawierania związków małżeńskich, wartości cenionych w życiu małżeńskim, wzajemnej akceptacji małżonków, wpływu życia małżeńskiego na udane życie rodzinne. Badania nad życiem rodzinnym małżeństw w wieku emerytalnym przeprowadzone w końcu lat siedemdziesiątych pozwoliły na zbudowanie portretu więzi rodzinnych trzech pokoleń a także ujawniły występowanie zjawiska renesansu więzi małżeńskich wśród par o długim stażu (Kotlarska-Michalska 1984a). Badania te pozwoliły również na potwierdzenie istoty czynników przyczyniających się do podtrzymywania więzi między małżonkami. Tymi sprzyjającymi czynnikami okazały się: homogeniczność związków, akceptacja wzajemna, egalitaryzm, wzajemność usług opiekuńczych oraz posiadanie prorodzinnych cech przez małżonków (Kotlarska-Michalska 1984b, s. 239).

Obraz polskiej rodziny konstruowany przez większość badaczy lat 70. daje się sprowadzić do głównych cech charakterystycznych. Była to rodzina małodzietna, z aktywną zawodowo żoną, oparta na zasadach egalitarnych w zakresie praw, ale jednocześnie na nierówności w zakresie podziału obowiązków domowych, posiadająca istotne więzi z szerszą rodziną i pracowniczymi instytucjami sformalizowanymi. To rodzina ceniąca dobra materialne, ale jednocześnie dbająca o więzi emocjonalne, o rozbudowanej funkcji socjalizacyjno-wychowawczej i opiekuńczo-zabezpieczającej, przywiązująca też dużą wagę do funkcji kulturalnej i rekreacyjno-towarzyskiej. To rodzina składająca się z niewielkiej liczby osób i posiadająca kontakty z niewielką liczbą krewnych, to grupa stanowiąca dość zamknięte środowisko społeczne nacechowane prywatnością (Dyczewski 1981, s. 155). Co najważniejsze, jest to „rodzina o zdecydowanie prorodzinnej świadomości. Świadomość rodzinna przerasta w większości przypadków realia rzeczywistego życia rodzinnego, jest bardziej postępową” (Tyszka 1982, s. 165). Cechą charakterystyczną rodziny lat 70. jest szeroki zakres pełnionych przez nią funkcji. Jest bardziej instytucją gospodarczo-wychowawczą, niż grupą osób powiązanych więzią emocjonalną. W niewielkim stopniu dzieli się zadaniami opiekuńczymi i wychowawczymi z instytucjami, gdyż jest ich

cech polskiej rodziny. Typologia rodzin polskich pokazana została w pracy *Współczesna rodzina polska* (Dodziuk-Lityńska, Markowska 1975).

za mało i dostęp do nich jest dość ograniczony. Deficyt usług publicznych obligował rodzinę do świadczeń wzajemnych, czego szczególnym wyrazem była powszechna wręcz forma zajmowania się opieką nad wnukami w wieku przedszkolnym przez niepracujące zawodowo babcie. Rodzina realizuje szeroki zakres zobowiązań i działań w ramach bardzo rozbudowanej funkcji opiekuńczo-zabezpieczającej, zarówno wobec najmłodszego pokolenia jak i wobec pokolenia najstarszego. Niewątpliwie szeroki zakres międzypokoleniowych zobowiązań i szerokie świadczenie pomocy dobrowolnej wywierały wpływ na ożywienie więzi międzypokoleniowej (Dyczewski 1976). Ówczesna rodzina nadal była „przypisana” do statusu społeczno-zawodowego. Obok opisów rodziny przez pryzmat wskaźników ilościowych pojawiają się studia teoretyczne, syntetyzujące dotychczasową wiedzę o rodzinie i wskazujące na kierunki przemian, jakie dokonały się w poszczególnych typach rodzin, oraz w jakości więzi międzypokoleniowej. Czynione są próby oceny zmian w funkcjach rodziny oraz stopnia zaawansowania tendencji do autonomizacji jednostki w rodzinie (Turowski 1975, Dyczewski 1981). Studia empiryczne prowadzone w tych latach pokazują też przejawy patologii w rodzinie, niektóre dylematy młodzieży, bariery życiowe młodzieży oraz problemy związane z łączeniem ról zawodowych i rodzinnych kobiet polskich.

Dodać należy, że lata siedemdziesiąte są uważane przez ekonomistów za specyficzny czas przyspieszonego tempa wzrostu konsumpcji, dzięki któremu nastąpiło zaspokojenie potrzeb konsumpcyjnych i poprawie uległ poziom wyżywienia w polskich gospodarstwach domowych (Zielińska 1997, s. 201). Można stwierdzić, że obok tradycyjnych funkcji rodziny pojawiła się w tym okresie nowa funkcja – konsumpcyjna, która była też propagowana w programach rządowych.

3. Rodzina i jej obrazy w świetle badań socjologicznych prowadzonych w latach 80.

W latach 80. w badaniach nad rodziną koncentrowano się na problemach nierównowagi rynkowej i sytuacji ekonomicznej polskich rodzin z powodu pogarszających się warunków życia. Rodzina polska jest portretowana przez pryzmat podstaw materialnych, jest ona opisywana jako gospodarstwo domowe realizujące szeroki zakres czynności. W tym portrecie pokazano rodzinę jako grupę przeżywającą trudności w zaspokajaniu potrzeb materialnych, i jako instytucję dokonującą heroicznych wysiłków, aby sprostać w zaspokajaniu podstawowych potrzeb wszystkich członków rodziny (Pałaszewska-Reindl 1986). Rodzina polska jest instytucją zmagającą się z trudnościami dnia codziennego, ale jest to rodzina powiązana dość silnymi więziami osobowymi, dbająca o zaspokojenie potrzeb psychicznych i materialnych oraz koncentrująca się na zdobywaniu niezbędnych, chociaż trudno osiągalnych produktów żywnościowych oraz dość elastycznie adaptująca się do systemu kartkowego (trwającego do 1989 roku).

Na lata osiemdziesiąte przypada największy rozkwit badań nad rodziną jako instytucją i grupą społeczną¹⁴. Wiele badań prowadzonych w Polsce nad różnymi aspektami rodziny bazowało głównie na podstawach metodologicznych opracowanych przez Zbigniewa Tyszkę¹⁵. Funkcjonalny obraz życia rodzinnego jest pokazany poprzez charakterystykę funkcji rodziny (Tyszka 1990b), także poprzez analizę głównych kierunków przemian, jakie miały miejsce w polskich rodzinach (Tyszka 1990c) oraz poprzez analizę mikrostrukturalnych powiązań rodziny z innymi strukturami społecznymi (Tyszka 1991a). Rodzina w tym okresie jest przede wszystkim instytucją silnie powiązaną ze swym środowiskiem lokalnym i zawodowym. Rodzice są skoncentrowani na przekazywaniu dobrych wzorów wychowawczych i wykazują dużą dbałość o transmisję wartości kulturalnych, również rodzinnych. Rodzina polska jawi się jako instytucja realizująca podstawowe funkcje, dokonująca wielu wysiłków i starań, aby jej członkowie mieli zaspokojone potrzeby opiekuńczo-zabezpieczające, socjalizacyjne, kulturalne, materialno-ekonomiczne oraz emocjonalno-ekspresyjne. W charakterystykach życia rodzinnego dominują opisy zadań realizowanych w ramach wyodrębnionych funkcji¹⁶. W tym omawianym okresie uległy poszerzeniu obszary poszukiwań badawczych, m.in. dość intensywnie prowadzono badania nad problemami zdrowia i choroby, poddając analizie związki zachodzące między cechami rodziny a stanem zdrowia, pokazując też trudności rodzin zmagających się z chorobą, również analizując postawy Polaków wobec zdrowia i choroby (Kawczyńska-Butrym 1987).

W latach 80. następuje dalszy rozwój badań nad małżeństwem jako instytucją społeczną oraz specyficznym rodzajem wspólnoty i kontynuowane są studia nad doborem małżeńskim, dzięki czemu powstają monograficzne opracowania wybranych typów małżeństw i typologie czynników warunkujących sukces małżeński (Janiszewski 1986).

W obrazie rodzin lat osiemdziesiątych, podobnie jak w poprzedniej dekadzie, wyraźnie zaznaczony został wpływ pozycji społeczno-zawodowej wyznaczonej przez

¹⁴ Badania te były prowadzone głównie w ramach pięcioletniego cyklu badawczego 1981–1985 (P.W.11.9.) oraz CPBP 09.02 (1986–1990). Dzięki tym badaniom możliwe było określenie najbardziej charakterystycznych cech rodziny jako instytucji społecznej i powiązań zachodzących między rodziną a innymi mikrostrukturami oraz makrostrukturami społecznymi. Analizy dokonane przez koordynatora tych badań ogólnopolskich – Zbigniewa Tyszkę – pokazują najważniejsze elementy życia rodzinnego – traktowanego jako układ wieloczęściowy.

¹⁵ Jego założenia metodologiczne zostały opublikowane w kilkunastu artykułach i kilku książkach, ale najważniejsze myśli zostały zawarte w publikacji wydanej w końcu lat osiemdziesiątych (Tyszka 1988) oraz w publikacji zawierającej przykłady zastosowania metodologii badań nad rodziną w konkretnych podejściach empirycznych (Tyszka 1990a).

¹⁶ Podsumowaniem badań realizowanych w ramach CPBP 09.02. jest monografia oparta na treści referatów wygłoszonych podczas zakończenia realizacji tego znanego programu. Po zakończeniu tych badań, koordynator – Z. Tyszka – dokonał „podliczenia” metodologicznego, wskazując na przydatność stosowanego modelu badań oraz na wartość dodaną w postaci wzbogacenia tegoż modelu, dzięki zastosowaniu w praktyce badawczej (Tyszka 1991b).

„głowę rodziny” na wszystkie sfery wewnętrzne życia rodzinnego, wzbogacany opisem funkcjonowania rodzin. Dzięki badaniom L. Janiszewskiego powstaje funkcjonalny obraz rodziny rybaków i marynarzy, a także rodzin pośrednio związanych z morzem, czyli rodzin dokerów i portowców (Janiszewski 1988).

Chętnie opisywany jest przez socjologów status kulturalny rodzin, wyznaczany pozycją zawodową oraz wysokością dochodów. Nadal w latach 80. dominuje zainteresowanie rodzinami robotniczymi i pracowniczymi, natomiast dość rzadkim przedmiotem badań była rodzina inteligencka (Łączkowska 1984). Kontynuowane są badania nad przemianami zachodzącymi w rodzinach wiejskich, głównie w rodzinach chłopskich. Badaczy interesują również zmiany w rodzinach chłopo-robotników¹⁷ oraz rodzin zatrudnionych w PGR. Socjologiczne badania pokazują trudną sytuację kobiet na wsi, wynikającą z szerokiego zakresu obowiązków domowych i gospodarczych, a także z braku możliwości korzystania z usług instytucji wychowania przedszkolnego. Rodziny chłopskie charakteryzuje ustalony podział obowiązków, w którym mężczyźni zajmują się pracami polowymi, hodowlą zwierząt i pracą w ogrodzie, natomiast kobiety – przygotowaniem posiłków, pracami polowymi i ogrodowymi, w równym stopniu z mężczyznami (Bednarski 1984a, s. 28). Cechą charakterystyczną rodzin chłopskich jest angażowanie dzieci do prac fizycznych, głównie prac polowych (Ibidem, s. 29). Ale w rodzinach tych panują stosunki oparte na serdeczności i zaufaniu oraz na świadczeniu sobie wzajemnej pomocy i udzielaniu porad. Rodzice często rozmawiają z dziećmi i chętnie spędzają wspólnie czas wolny od zajęć (Ibidem, s. 31). Badania w środowisku wiejskim pokazały również aspiracje i wyraźne starania rodzin wiejskich idące w kierunku polepszenia warunków mieszkaniowych i stanu wyposażenia gospodarstw w sprzęt zmechanizowany. Informowały jednocześnie o głównych cechach stosunków wewnątrzrodzinnych (Bednarski 1984a, 1984b, 1987). W portretowaniu rodziny chłopskiej, jej cech charakterystycznych oraz doświadczeń wywołanych przemianami w środowisku wiejskim, ma niewątpliwie zasługi L. Kocik, wieloletni badacz specyfiki wsi jako środowiska społecznego (Kocik 1986), a także B. Tryfan analizująca sytuację kobiet prowadzących gospodarstwa rolne, przyczyny tej sytuacji i umiejętności kobiet w zakresie organizacji pracy (Tryfan 1987).

Rodzina polska w latach 80. jest pokazana również przez pryzmat występujących w niej zjawisk patologicznych, negatywnie wpływających na większość funkcji oraz strukturę. Socjologowie starają się poznać źródła dezintegracji i patologii rodziny oraz społeczne konsekwencje tych zjawisk. Wskazują na związki zachodzące między statusem społecznym rodziny a skłonnością członków rodziny do łamania norm moralnych i prawnych (Jarosz 1982, 1987, 1990). Rodzina patologiczna jawi się jako środowisko generujące bariery życiowe młodzieży (Jarosz 1986).

¹⁷ Ta specyficzna kategoria rodzin stanowiła prawie jedną trzecią ludności zawodowo czynnej w rolnictwie pod koniec lat siedemdziesiątych. W niektórych rejonach udział ludności dwuzawodowej był wyższy i np. w rejonie śląsko-krakowskim sięgał do 85% ogólnego zatrudnienia (Czyżyk 1984, s. 93–98).

W latach osiemdziesiątych przedmiotem zainteresowań socjologów staje się również dziecko – jako ważny członek rodziny, jako wartość autoteliczna i jako podmiot troski instytucji wychowawczych¹⁸.

Niewątpliwie w latach 80. nastąpił rozwój badań empirycznych nad obrazem funkcji socjalizacyjno-wychowawczej, nad procesami wychowania, formami wspierania rodziny w tym ważnym zadaniu a także nad specyfiką związków uczuciowych w rodzinie. Funkcja wychowawcza jest jedną z najczęściej analizowanych wówczas funkcji, również z perspektywy zawodowej przynależności rodziny. Przynależność zawodowa jawi się w badaniach z tych lat jako ważny czynnik wpływający na wybory życiowe dzieci i kształtujący pozytywny stosunek do zawodu ojca, co szczególnie zostało podkreślone w studiach nad rodzinami rybaków dalekomorskich, marynarzy (Janiszewski 1988). Cechy społeczno-zawodowe rodziny stanowią nadal główną zmienną korelującą z jej funkcją materialno-ekonomiczną i socjalizacyjno-wychowawczą, które to funkcje były częstym zagadnieniem badawczym w owym czasie. Porównawcze analizy różnych typów rodzin przez pryzmat statusu materialnego oraz jakości opieki rodzicielskiej to przedmiot badań chętnie podejmowany również przez wielu pedagogów społecznych.

W omawianym okresie prowadzono sporo badań nad rodziną, poszerzając dzięki temu „klasyczne” obszary wewnątrzrodzinne o nowe zagadnienia, ale generalnie kontynuowano kierunki badań rozpoczęte w poprzedniej dekadzie¹⁹. Pojawiły się opracowania uwypuklające specyficzne cechy polskiej rodziny lat 80. i przypisujące ową specyfikę przemianom społeczno-politycznym. W tych opracowaniach zwraca się uwagę na fakt upatrywania w sferze życia rodzinnego możliwości rekompensaty kryzysu ekonomicznego a szczęśliwe życie rodzinne stawało się naczelną wartością i schronieniem przed niezbyt ciekawym życiem politycznym i gospodarczym. Nie ulega wątpliwości, że lata 80. umocniły pozycję rodziny jako instytucji będącej panaceum na różne niedogodności życia społecznego i publicznego²⁰. Według opinii

¹⁸ Interdyscyplinarne studia prowadzone w różnych ośrodkach badawczych przyniosły interesujący materiał zebrany w formie dwutomowej monografii zbiorowej pod redakcją Jadwigi Komorowskiej (Komorowska 1991). Wymienić również należy ważną monografię pod redakcją Marii Ziemskiej, w której ukazano psychologiczny obraz ról i postaw rodzicielskich oraz rolę rodziny w wychowaniu dziecka a także miejsce dziecka w życiu różnych typów rodzin polskich (Ziemska 1979).

¹⁹ Zupełnie na marginesie należy dodać, że w latach osiemdziesiątych opublikowano wiele prac poświęconych rodzinie, które zostały też „spisane” w formie bibliografii opracowanej przez Bożenę Ziębę (Zięba 1988) i obejmującej publikacje, które ukazały się w latach 1976–1987. Wówczas powstało 1010 publikacji. Bibliografię kolejnych prac poświęconych rodzinie opracowała A. Kotlarska-Michalska za lata 1988–1990 (Kotlarska-Michalska 1991). W tej bibliografii pokazany został obfity plon publikacji – było ich w tym krótkim czasie, czyli trzyletnim okresie aż 557. Świadczy to o ogromnym rozwoju zainteresowań badawczych problematyką rodziny w czasie funkcjonowania centralnych programów badań nad rodziną. Plon w postaci 1567 publikacji, które powstały w latach 1976–1990 jest bardzo obfity.

²⁰ Odnotować należy, że rodzina jako wartość (rozumiana jako warunek udanego życia) była wskazywana w 1982 roku przez 78% Polaków, kilka lat później – 1986 – nastąpił spory spadek, bowiem tylko 46% Polaków potwierdziło tak wysoką pozycję rodziny (Dąbrowska 1996, s. 66).

ekonomistów, lata osiemdziesiąte zahamowały rozwój konsumpcji ze względu na głębokie załamanie podaży dóbr konsumpcyjnych, co spowodowało powrót do konsumpcji naturalnej – gospodarstwa domowe zmuszone były do wytwarzania dóbr deficytowych oraz wykonywania usług we własnym zakresie. Nastąpił powrót do samoobsługowego gospodarstwa domowego (Zielińska 1997, s. 202).

Rodzina polska lat 80. stanowi grupę osób powiązanych nie tylko więzią formalną, ale przede wszystkim dość silną więzią osobową i gospodarczą. Nierównowaga rynkowa wpłynęła na ożywioną wymianę towarowo-pieniężną i usługową w obrębie rodziny rozszerzonej. Wymiana świadczeń i wsparcia między pokoleniami stanowiła niepisana zasadę moralną w polskich rodzinach a świadczenie szerokiego zakresu usług między pokoleniami zmniejszyło koszty utrzymania rodziny i wypełniło tak widoczne w tych latach deficyty infrastrukturalne. Badania nad różnymi typami rodzin polskich dowodzą, że w tych trudnych kryzysowych latach nastąpiło ożywienie więzi materialnych i osobowych oraz opiekuńczych. Rodzina jest nadal instytucją realizującą szeroki wachlarz działań opiekuńczych, pielęgnacyjnych, ochronnych, zabezpieczających i dających poczucie bezpieczeństwa (Kotlarska-Michalska 1990). Oceny przemian dokonujących się w rodzinach polskich podejmowało się wielu badaczy biorąc pod uwagę różne perspektywy teoretyczne. Warto odnotować syntezę dotyczącą przemian zachodzących w różnych typach polskich rodzinach w latach 80. dokonaną przez Z. Tyszkę w jego licznych pracach²¹.

4. Rodzina i jej obrazy w świetle badań socjologicznych prowadzonych w latach 90.

Lata 90. to specyficzny okres rozwoju badań nad rodziną w związku z gwałtownymi przemianami społeczno-gospodarczymi. Badacze rodziny kierują główną uwagę na analizę problemów społecznych i wynikających z tego powodu różnych trudności w zaspokajaniu podstawowych potrzeb rodziny. Sporo badań o charakterze użytkowym stanowi podstawę do opracowania strategii pomocy rodzinie. Rodzina jawi się jako instytucja borykająca się z wieloma trudnościami, głównie bezrobociem. Stąd, opisy socjologiczne rodzin bezrobotnych i rodzin dysfunkcyjnych ujawniają nowe oblicze polskiej rodziny.

Rodzina lat 90. jest przedstawiana jako instytucja zmagająca się z naporem zmian pociągających za sobą konieczność adaptacji, zmiany orientacji życiowych. Zmiany te, jak zauważył Z. Tyszka, można ujmować w trzech segmentach dekady: 1) 1989–1994, 2) 1995–1998, 3) 1999–2000. Każdy z tych okresów w specyficzny sposób określał egzystencję i funkcjonowanie rodzin polskich (Tyszka 2001, s. 19–20). W charakterystyce

Sporo argumentów na rzecz wartości rodziny jako wspólnoty i grupy społecznej przedstawił F. Adamski (1982).

²¹ cytowanych w tym opracowaniu (Tyszka 1990b, 1990c, 1991a, 1991b, 2001).

zmian dotyczących pierwszego okresu Z. Tyszka zaznacza fakt, że rodzina polska została rzucona na głębokie wody i doświadczała niepewności, niepokoju, zubożenia, stresu. Znalazło to odbicie w strukturze i funkcjach rodziny, głównie zaś w malejącej dietności, osłabieniu więzi małżeńskich i rodzinnych, nasileniu konfliktów rodzinnych, większej zachorowalności, zwiększeniu ilości rodzin niepełnych. Ta pierwsza faza – szokowa – zaczęła po kilku latach wchodzić w fazę adaptacyjną, co wiązało się również zżywieniem gospodarki, z jej modernizowaniem i napływem obcego kapitału. Wrastanie rodzin polskich w nowe realia było dla nich koniecznością, ale i w pewnym sensie napawało optymizmem (Ibidem, s. 21). Według wspomnianego badacza, lata 1999–2000 to lata, w których nasila się stan rozbieżności między oczekiwaniami większości Polaków a kondycją rodzin. Stan ten wywołały eksperymenty społeczno-ekonomiczne i strukturalne – cztery ważne reformy realizowane jednocześnie przytłoczyły w silny sposób większość gospodarstw domowych.

Obraz polskiej rodziny z tego okresu jest malowany w ciemnych kolorach. Na ciemne barwy życia rodzinnego składały się: 1) wzrost kosztów utrzymania, 2) dość drastyczny wzrost opłat mieszkaniowych, 3) wzrost cen energii, 4) wzrost innych opłat. Spowodowało to pogorszenie kondycji nie tylko materialnej wielu rodzin polskich. Obok trudności natury gospodarczej badacze ukazują inne trudności, z jakimi zmagaly się rodziny polskie a w szczególności rodziny niepełne (Graniewska 1997).

Wczesny okres transformacji z pewnością wymusił konieczność przeformułowania wielu ról, głównie wewnątrzrodzinnych, ale spowodował, w pewnym stopniu, zachwianie określonego porządku w dotychczasowych zakresach ról. W socjologicznym obrazie kobiet w pierwszej dekadzie transformacji można dostrzec, że wyraźnie zwiększyła się ich aktywność w łagodzeniu przebiegu i skutków problemów społecznych (Kotlarska-Michalska 2001a, 2001b), dotkliwie odczuwanych przez rodziny, w których pojawiło się ubóstwo, bezrobocie, niepewność i bezradność. Badania prowadzone na początku lat 90. w wielu ośrodkach wielkomiejskich o wysokim wskaźniku bezrobocia pokazują, że główny ciężar skutków bezrobocia i całe odium pierwszych, szybkich przemian spadły głównie na barki kobiet, które lepiej radziły sobie (niż mężczyźni) z koniecznością przeorganizowania gospodarstwa domowego dotkniętego bezrobociem. Okazały się one bardziej zapobiegliwe i elastyczne oraz skłonne do wielu wyrzeczeń dla dobra rodziny w podejmowanych działaniach rekompensujących obniżenie standardu życia. Badania nad polską biedą dostarczyły dowodów na temat heroicznych wysiłków kobiet wiejskich podejmowanych w celu utrzymaniu przy życiu całej rodziny (Perepeczko 2002). Natomiast badania prowadzone w enklawach łódzkiej biedy wskazały, że stopa biedy wśród dzieci jest zdecydowanie wyższa niż wśród dorosłej ludności, dzieci są nadreprezentowane w populacji ludzi biednych; wśród ludzi wspieranych przez publiczną pomoc społeczną częściej niż co trzecią osobą jest dziecko (Warzywoda-Kruszyńska 1999, s. 86–89).

Na podstawie kilkunastu najbardziej reprezentatywnych badań z tego okresu można stwierdzić, że właśnie bezrobocie w pierwszej dekadzie procesu transformacji spowodowało, iż w życiu wielu polskich rodzin pojawiły się problemy, których

na taką skalę i w takim zakresie nie doświadczały wcześniej. Problemy egzystencjalne oraz funkcjonalne a także psychiczno-emocjonalne zostały scharakteryzowane w wielu opracowaniach ukazujących rozmiar i głębokość negatywnych skutków (Graniewska i in. 1994). Obok obrazów nasączonych problemami społecznymi i strictly rodzinnymi, rodzina jest charakteryzowana przez pryzmat ról, a w szczególności przez pryzmat nierównomiernego obciążenia obowiązkami domowymi kobiet. W socjologicznych opracowaniach kobieta przedstawiana jest jako wykonawczyni czasochłonnych obowiązków domowych powodujących napięcia w relacjach rodzinnych. Problemy związane z nierównym obciążeniem kobiet są przedstawiane w kilku znaczących pracach socjologicznych²².

W świadomości kobiet w latach dziewięćdziesiątych tkwiło głębokie przekonanie, że niektóre prace domowe muszą być w domu wykonane, niezależnie od tego czy są satysfakcjonujące, gdyż prace te mają dla nich ważność egzystencjalną lub funkcjonalną (Duch 2002, s. 134)²³. Do istotnych zmian w świadomości kobiet można zaliczyć fakt, że w latach dziewięćdziesiątych kobiety zmieniły stosunek do małżeństwa jako koniecznego warunku udanego życia osobistego. Jak wskazuje G. Dąbrowska, zaledwie co druga kobieta w wieku średnim i co trzecia w wieku starszym traktowała udane małżeństwo jako czynnik warunkujący szczęśliwe życie (Dąbrowska 1996).

W portretowaniu rodziny lat 90. pojawia się ona jako instytucja dysfunkcyjna i zdeintegrowana, w której częściej odnotowuje się obecność zjawisk patologicznych²⁴. Rodzina pozbawiona została bezpieczeństwa socjalnego oraz bezpieczeństwa moralnego. W sumaryczny sposób problemy te wymienia „Raport o sytuacji rodzin polskich”, w którym podkreśla się pilną potrzebę kształtowania działań w środowisku dzieci i młodzieży aby przeciwstawiać się zagrożeniom z jakimi się stykają. Dokument ten wymienia główne zagrożenia w rodzinach polskich, do których należą: 1) brak zainteresowania rodziców, 2) propagowanie konsumpcyjnego stylu życia, 3) upadek autorytetu szkoły, 4) zły wpływ filmów, gazet i gier komputerowych, 5) sekty, 6) wpływ środowiska rówieśniczego, 7) zamykanie się i atomizacja, 8) rodziny patologiczne, 9) nieskuteczność prawa i resocjalizacji dla nieletnich przestępców, 10) narkomania, 11) degradacja zdrowia młodzieży, 12) słaba oferta spędzania czasu wolnego, 13) bezrobocie (Raport o sytuacji polskich rodzin 1998, s. 147).

²² Na uwagę zasługuje praca pt. *Kobiety i ich mężowie* (Sikorska 1996). Ten problem jest poruszony również przy okazji analizy przemian jakie zaszły w rodzinach polskich w latach dziewięćdziesiątych w dziedzinie prokreacji i relacji małżeńskich. Danuta Duch-Krzystoszek dokonując przeglądu i oceny zmian jakie zaszły w funkcji prokreacyjnej wskazuje na zmiany w myśleniu społeczeństwa polskiego o małżeństwie – co jest efektem dużego stopnia indywidualizmu i orientacji na szczęście osobiste a także pragnieniem uzyskania zaspokojenia potrzeb emocjonalnych (Duch-Krzystoszek 1996).

²³ Wprawdzie publikacja na ten temat ukazała się w 2002 roku, ale dotyczy głównie wyników badań prowadzonych w latach dziewięćdziesiątych (Duch 2002, s. 134).

²⁴ Właśnie w tych latach pojawiło się sporo opracowań pedagogicznych poświęconych analizie i opisowi procesów nieprzystosowania społecznego oraz patologii w rodzinie.

Badacze rodziny pokazują konkretne przykłady trudności rodzinnych generujących dysfunkcje, szczególnie występujące w rodzinach wielodzietnych żyjących na poziomie minimum socjalnego i minimum egzystencji (Balcerzak-Paradowska 1996, s. 243–246). Wiele badań socjologicznych w wyraźny sposób udokumentowało niekorzystne zjawiska w rodzinie, wskazując przede wszystkim na niebezpieczeństwo dziedziczenia biedy i trwałej marginalizacji prowadzącej do underclass, ubóstwo dzieci, na brak perspektyw dla młodzieży a także na zjawisko feminizacji biedy (Warzywoda-Kruszyńska 1999, Tarkowska 2000, Domański i in. 2000, Golińska i in. 2005, Palska 2002). Szczególnie badania H. Palskiej pokazują, że bieda zagraża bezpieczeństwu zdrowotnemu, biologicznemu i psychicznemu. W przedstawionym obrazie biedy w zasadzie wszystkie podstawowe funkcje rodziny są realizowane tylko w minimalnym zakresie. Skrajne ubóstwo to życie w stanie ciągłego lęku o rodzinę, o przyszłość dzieci, o zdrowie głównego żywiciela (Palska 2002, s. 175). Badania W. Warzywody-Kruszyńskiej wyraźnie wskazały, że dzieci żyjące w biedzie doświadczają wielu deficytów, są gorzej odżywiane, mieszkają w złych warunkach i w złym otoczeniu, chorują na przewlekłe choroby oraz często są niepełnosprawne, mają też trudności szkolne i podlegają stygmatyzacji ze strony tych kolegów, którzy żyją w lepszych warunkach. Są też gorzej traktowane przez nauczycieli (Warzywoda-Kruszyńska 1999, s. 77–90). Badania łódzkie w enklawach biedy dostarczają wielu przykładów patologicznych relacji wewnątrzrodzinnych (Grotowska-Leder 1998, s. 106–117). Dysfunkcjonalność materialna szczególnie widoczna była w rodzinach wielodzietnych o niskich kwalifikacjach zawodowych, obarczonych wyuczoną bezradnością oraz alkoholizmem (Danecka 2008, s. 120–127).

Zagrożenia życia rodzinnego to często podejmowany przedmiot dociekań badaczy w ostatnich latach. Badacze wskazują na niekorzystne zjawiska społeczne mające wpływ na kształt i jakość współczesnej rodziny, na zwiększającą się liczbę związków kohabitacyjnych, wzrost rozwodów, spadek liczby dzieci w rodzinie, bezdzietność z wyboru, postawy antyprokreacyjne wśród młodych ludzi²⁵.

Podsumowując, w obrazie rodzin polskich lat 90. pojawiają się z całą wyrazistością główne problemy społeczne (bezrobocie, ubóstwo, niezaradność, choroby psychiczne, niepełnosprawność, uzależnienia) zmuszające członków rodziny do zmiany dotychczasowych strategii życia, ale i wprowadzające wcześniej nie znane zjawiska dezorganizacji, dezintegracji i patologii (Kotlarska-Michalska 1998). W obrazie rysowanym przez badaczy pojawia się syndrom rodziny bezrobotnej zmagającej się ze skutkami braku środków do życia i brakiem szans na rynku pracy. Skutki bezrobocia są szczególnie dotkliwie doświadczane przez rodziny mające w poprzednim ustroju status rodzin ustabilizowanych pod względem socjalnym, czyli: rodziny robotników niewykwalifikowanych, rodziny pracowników PGR, rodziny robotników wieloprzemysłowych, również rodziny chłopo-robotników. Odnotowane przez badaczy

²⁵ Negatywne zjawiska w rodzinie zostały przedstawione w pracy zbiorowej pod redakcją Bronisława Mierzwińskiego i Ewy Dybowskiej (2003).

zmiany w życiu rodzinnym, tzw. kategorii „przeznaczonych” na skutek transformacji, dotyczą wszystkich funkcji rodziny.

5. Rodzina i jej obrazy w świetle badań socjologicznych prowadzonych w latach 2000.

W następnej dekadzie poszukiwań odpowiedzi na temat cech rodziny polskiej jest kontynuacja badań nad jej uwikłaniem w wybrane problemy społeczne, ale pojawiają się też nowe wątki w zainteresowaniach badaczy. Do nich należą badania nad rolami małżeńskimi i rodzinnymi, badania nieco zaniedbane we wcześniejszych okresach. Badania socjologiczne nad rolami kobiet polskich a w szczególności trzy monograficzne opracowania znanych badaczek tej problematyki ukazują trudności metodologiczne uniemożliwiające konstruowanie wyrazistych wizerunków i typów ról kobiecych²⁶. W badaniach prowadzonych po 1999 roku często zwracano uwagę na dużą aktywność kobiet w dziedzinie zajęć domowych mających na celu tonizowanie skutków transformacji, albowiem pierwszy okres transformacji wymusił konieczność przeformułowania wielu ról, głównie wewnątrzrodziny, ale też spowodował w pewnym stopniu zachwianie określonego porządku w dotychczasowych zakresach ról (Kotlarska-Michalska 2001b). Kontynuowane były badania nad nierównomiernym podziałem obowiązków w rodzinie, potwierdzające, że kobiety częściej niż mężczyźni mają poczucie, że podział obowiązków jest dla nich niekorzystny w zakresie prac domowych, wychowania dzieci, szans na karierę zawodową oraz w zakresie wydatków na własne potrzeby (Mikołajczyk-Lerman 2006, s. 83). Obok chętnie podejmowanej charakterystyki ról kobiecych podejmowane są próby opisu ról męskich szczególnie roli ojca. Ważnym nurtem badań i ożywionego dyskursu było zagadnienie nieobecności ojca. W dyskursie wzięło udział kilku badaczy dowodząc, że ojcowie wyraźnie nie radzą sobie z oczekiwaniami społecznymi, w których dominują normatywne wymogi roli – roli traktowanej jako wzór zachowania, którego oczekuje się od jednostki zajmującej określoną pozycję, natomiast podstawą orzekania o jakości pełnionej roli jest ocena funkcjonowania w roli ojca, czy rola ta odbiega lub jest zbieżna od społecznych oczekiwań od mężczyzn mających status ojca (Kotlarska-Michalska 2010). Jednym ze sposobów analizy roli ojca jest spojrzenie przez pryzmat cech kreowanych przez środki masowego przekazu. Ten obraz mocno nawiązuje do stereotypowych wyobrażeń. K. Arcimowicz, autor wnikliwego przeglądu obrazu mężczyzny w polskich mediach, stwierdził, że lansowany nowy wizerunek ojca występuje w kilku charakterystycznych

²⁶ Trzy monografie o znamienych tytułach: 1) *Nieodpłatna praca kobiet. Mity, realia perspektywy* – autorstwa Anny Titkow, Danuty Duch-Krzyszczak i Bogusławy Budrowskiej, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2004, 2) *Kto rządzi w rodzinie. Socjologiczna analiza relacji w małżeństwie* – autorstwa Danuty Duch-Krzyszczak, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2007, 3) *Tożsamość polskich kobiet. Ciągłość, zmiana, konteksty* – autorstwa Anny Titkow, Wydawnictwo IFiS PAN, Warszawa 2007.

wzorach ról a jedną z tych ról jest to rola opiekuna dziecka, który z powodzeniem realizuje czynności tradycyjnie przypisane matce, utrzymuje silną więź z dzieckiem i troszczy się o dziecko, poświęca mu wiele czasu (Arcimowicz 2008, s. 133–138)²⁷. Warto w tym miejscu podkreślić, że pierwszą próbę całościowej analizy roli ojca podjął M. Gębka, stosując w swoich badaniach (Gębka 2008) nowatorskie pod względem metodologicznym podejście, polegające na badaniu trzech pokoleń ojców i poddając badaniu główne elementy roli. Jego badania dowiodły, że wzory roli ojca w poszczególnych kategoriach wieku są zbliżone, jedynie ojcowie starsi wiekiem podkreślali tradycyjne zadania ojcowskie, takie jak: władza, utrzymanie rodziny, określenie miejsca dziecka w społeczeństwie (Gębka 2008, s. 426). Wykazał on, że można wyróżnić przynajmniej dziesięć głównych ról ojca: 1) rodziciela, 2) opiekuna, 3) wychowawcy, 4) żywiciela i współprowadzącego gospodarstwo domowe, 5) władcy i decydenta, 6) kontrolera, 7) osoby określającej pozycję członków rodziny, 8) autorytetu i przyjaciela, 9) przekaziciela kultury i wiary, 10) organizatora czasu wolnego (Gębka 2008, s. 213–245). Roli ojca jako rodziciela wspomniany badacz poświęcił więcej uwagi w innych opracowaniach (Gębka 2006, 2007).

W ostatnich kilku latach można odnotować nieco szersze zainteresowanie socjologów rodzicielstwem jako istotną formą aktywnej i świadomej roli matki i ojca. Efektem tych zainteresowań są próby opisu złożoności oraz uwarunkowań ról rodzicielskich a także próby stworzenia typologii roli macierzyńskiej i ojcowskiej (Kwak 2008).

W ostatnich latach rodzina współczesna została pokazana również z dobrej strony, jako system wsparcia, oraz jako instytucja silna i gotowa do świadczenia szerokiej oferty pomocy dla swoich członków. W obrazach życia rodzinnego pokazywane są też zagrożenia – wynikające z syndromu opóźniania procesu wchodzenia w role rodzicielskie, tendencji do poszukiwania przez młodych dorosłych takich form życia, które nie wymagają wyrzeczeń i poświęcenia. W rodzinie dostrzega się również cechy instytucji utrwalającej stereotypy płciowe, kształtującej wzory komunikacji a jednocześnie potrzebującej wsparcia ze strony szerszego, pozarodzinnego środowiska społecznego w przypadku pojawienia się specyficznych trudności, np. w wychowywaniu dziecka upośledzonego intelektualnie.

Problematyka ról rodzinnych, ich złożoność oraz trudności w ich realizacji jest ciągle obecna w drugiej dekadzie przemian społecznych²⁸. Badacze wskazują na wysoką wartość ról rodzinnych, nie tylko kobiecych a również roli ojca. Roli niedocenianej i rzadko stanowiącej przedmiot badań socjologicznych. Ukazane zostały też pewne cechy roli matki, matki troskliwej wychowującej swoje córki, w celu włączenia je w role kobiece, co świadczy o roli matki w utrwalaniu stereotypów ról

²⁷ Warto również wskazać na inne prace podejmujące zagadnienie kryzysu ról męskich a w szczególności roli ojca w rodzinie. Na uwagę zasługują dwie prace: Zbyszko Melosika poświęcona kryzysowi męskości w kulturze współczesnej (Melosik 2002), oraz Bronisława Mierzwińskiego poświęcona charakterystyce męczyzny – jako istoty nieznannej (Mierzwiński 1999).

²⁸ Świadczą o tym są treści artykułów opublikowanych w tomie XVIII „Roczników Socjologii Rodziny”, zatytułowanym „Wizerunki ról rodzinnych”.

plciowych. Również współczesne obrazy rodziny są budowane na pogłębionej wiedzy o rolach rodzinnych, wspomnieć tutaj należy o badaniach prowadzonych nad wzorami życia rodzinnego²⁹, nad obrazem matki i ojca młodych ludzi w kontekście identyfikacji z rodzicami, postawami kobiet wobec wartości, orientacji młodych na wartości rodzinne. Warto zwrócić uwagę na te wyniki badań, które szczególnie przyczyniły się do wydobycia najważniejszych zmian zachodzących w rodzinie polskiej, a także w postawach wobec rodziny jako instytucji i grupy społecznej. Na uwagę zasługują badania M. Frąckowiak-Sochańskiej, które potwierdziły, że w postawach młodych kobiet występuje tendencja silnie zmierzająca do realizacji w swoim życiu partnerskiego wzoru życia – wzoru, który okazał się dość trudnym do realizacji w pokoleniu ich matek (Frąckowiak-Sochańska 2007, s. 32–36).

Badania nad postawami ludzi młodych prowadzone w ostatnich kilkunastu latach potwierdzają ich przychylność wobec małżeństwa i rodziny. Ujawniają, że pomimo liberalizacji poglądów, zamierzają oni w przyszłości posiadać dziecko, gdyż ono nadaje sens życiu, przynosi radość i satysfakcję oraz wzmacnia więzi między rodzicami. Jak wynika z badań I. Jaguś, zdecydowana większość badanych studentów nie tylko uznaje małżeństwo za potrzebną instytucję, ale również zamierza w przyszłości zawrzeć związek formalny (Jaguś 2007).

Badania nad rodzinami wielkiego miasta pokazują przemiany modeli i wzorów ról rodzinnych w trzech pokoleniach. Starsze pokolenie silniej aprobuje tradycyjny podział ról w małżeństwie i postrzega dziecko jako podstawowy warunek szczęścia. Średnie pokolenie również preferuje tradycyjny podział obowiązków w rodzinie i traktuje dziecko jako sens małżeństwa. Młode pokolenie preferuje partnerski model małżeństwa i małodzieiny model rodziny, ma wobec dziecka ambiwalentną postawę (Doniec 2001, s. 160–161). W opinii L. Dyczewskiego, rodzina i wartości rodzinne plasują się na szczycie planów życiowych młodzieży, a podstawową i upragnioną formą życia rodzinnego jest małżeństwo posiadające przynajmniej jedno dziecko (Dyczewski 2009, s. 169).

Poznanie preferencji młodzieży stanowi pewnego rodzaju wskaźnik, czego w ogólnym zarysie można oczekiwać od pokolenia, które wkrótce będzie podejmowało wybory życia. Na podstawie wyników badań dotyczących bezpośrednich doświadczeń własnych młodzieży i planów związanych z życiem rodzinnym, ten obraz relacji prezentuje się optymistycznie (Kwak 2009). Młodzież, jak wskazują badacze ma wyidealizowany obraz rodziny, pragnie w przyszłości ją założyć, jednak wcześniej muszą być spełnione określone warunki natury egzystencjalnej i zawodowej.

W ostatnich kilku latach w socjologicznych opisach rodziny pojawiają się konkretne przykłady zjawisk dysfunkcyjnych, a badacze wskazują na liczne przyczyny, upatrując źródła większości zjawisk z zakresu patologii społecznej (w tym przestępstwa z użyciem przemocy, narkomanie, wagarowanie, wczesne ciążę, samobójstwa

²⁹ Jeden z „Roczników Socjologii Rodziny” – tom XVII został w całości poświęcony prezentacji obrazów życia rodzinnego z perspektywy interdyscyplinarnej.

młodocianych) w zjawisku braku ojca w rodzinie (Michałowska i Daniłowicz 2011). Badacze potwierdzają też skłonność młodych ludzi do życia w pojedynkę i twierdzą, że nasilające się zjawisko tego stylu życia jest jednym z przejawów niechęci do zakładania rodziny i przejawem postawy hedonistycznej. Inni badacze dostrzegają, że w rzeczywistości zwolennicy „singlowania” żyją w pobliżu rodziny a nawet razem z nią³⁰.

Zainteresowanie rodziną w ostatnich latach ukierunkowane jest również na małżeństwo, jako autonomiczny przedmiot badań, przy czym problematyka ta ulega poszerzeniu o związki homoseksualne. Interesujący obraz tych związków przedstawia P. Szukalski, który wysuwa wniosek, że z biegiem czasu następuje powolne upodabnianie się związków jednopłciowych do heteroseksualnych i przypuszcza, że termin „upodabnianie się” powinien być zastąpiony innym, czyli „zanikaniem różnic”, gdyż jest wiele dowodów świadczących o tym, iż osoby tworzące związki tej samej płci mają zbliżony ideał życia rodzinnego do tego rozpowszechnionego w całym społeczeństwie, zaś występujące różnice są w znacznym stopniu rezultatem dostosowywania się do innego podziału ról rodzinnych i do innych oczekiwań otoczenia (Szukalski 2011).

Nie można pominąć w tym przeglądowym opracowaniu pojawienia się nowego typu badań, który od początku zmian ustrojowych utorował sobie ważne miejsce w socjologii rodziny – to badania nad rodziną jako instytucją i grupą występującą w roli beneficjenta pomocy społecznej. Szczególne nasilenie uwagi badaczy nastąpiło po 2004 roku – po nowelizacji ustawy o pomocy społecznej, która uczyniła rodzinę szczególnym celem działań pomocowych. Rodzina jest ukazywana jako podmiot wymagający szczególnych działań wspierających i zachęcających do współpracy.

W ostatnich kilkunastu latach coraz rzadziej prowadzone są badania monograficzne nad funkcjami rodziny. Wyjątek stanowi praca M. Biedroń poświęcona funkcji opiekuńczej rodziny wielkomiejskiej, w której autorka scharakteryzowała, wprawdzie z pedagogicznego punktu widzenia, istotne uwarunkowania opieki nad dzieckiem w rodzinie współczesnej i wskazała na konieczność wsparcia instytucjonalnego rodzin o niskim statusie edukacyjnym (Biedroń 2008, s. 288).

Obrazy życia rodzinnego budowane w drugiej dekadzie przemian społeczno-ekonomicznym, to obrazy oparte na badaniach pogłębiających problematykę ubóstwa polskich rodzin, zawierające opisy przejawów marginalizacji i wykluczenia, dysfunkcji i patologii a w szczególności przemocy w rodzinie. To niewątpliwie obrazy wskazujące na to, że wiele problemów uległo przeniesieniu i swoistemu dziedziczeniu czy transmisji pokoleniowej, transmisji utrwalającej rolę rodziny, jako biocy w świadczeń pomocy społecznej. W obrazach charakteryzujących wnętrze rodziny ubogiej uwypuklona została stygmatyzująca rola beneficjenta systemu pomocy społecznej, a także trudności rodziny w rozwiązywaniu starych i nowych problemów społecznych mających najbardziej widoczne skutki w rodzinie³¹.

³⁰ Dyskusja nad stylem życia w pojedynkę została przedstawiona w jednym z tomów „Roczników Socjologii Rodziny”, zatytułowanym „Zalety i wady życia w rodzinie i poza rodziną” (tom XX).

³¹ Literatura przedmiotu jest dość bogata i trudno w tym miejscu wymienić, chociażby najważniejsze pozycje. Niewątpliwie brakuje syntetycznych opracowań pokazujących skutki transformacji

Przemiany zachodzące w polskich rodzinach są nadal przedmiotem zainteresowań badaczy, którzy starają się określić rozmiar i kierunki zachodzących zmian w strukturze rodziny jak i jej charakterze. Więcej uwagi w ostatnich latach poświęcono zjawisku kohabitacji, zwracając uwagę na zmiany dotyczące wieku i stanu cywilnego osób tworzących te związki (Slany 2002, Kwak 2005) a także poszukując podobieństw i różnic między kohabitacją a małżeństwem formalnym.

Z nowych nurtów badań nad rodziną, które pojawiły się w ostatnich kilku latach odnotować należy badania nad przyczynami i skutkami migracji, ze szczególnym uwzględnieniem sytuacji społecznej dzieci z rodzin migracyjnych i ich doświadczeń w sytuacji rozłąki migracyjnej (Danilewicz 2010).

Współczesne próby charakterystyki rodziny odbiegają od metodologii badań prowadzonych w latach poprzedniego systemu ustrojowego, badacze odchodzą od opisów materialnych stanów posiadania rodziny i wyposażenia gospodarstwa domowego a także opisów funkcji realizowanych przez członków rodziny, poszukują nowych sposobów analizy rodziny jako swoistego układu, rodzaju umowy czy systemu społecznego. Interesujący sposób przyjęła A. Giza-Poleszczuk budując obraz rodziny z perspektywy interdyscyplinarnej z uwzględnieniem procesów reprodukcji i kooperacji (Giza-Poleszczuk 2005). Badacze próbują odpowiedzieć na pytanie, czy rodzina jako instytucja jest nadal potrzebna i argumentują, że jest ona potrzebna przede wszystkim jako grupa „zaspokajająca potrzebę bliskości i oparta na emocjonalnych relacjach tworzących ją jednostek” (Sikorska 2012, s. 28).

We współczesnych socjologicznych próbach obrazowania rodziny pojawia się poważny dylemat. Jak twierdzą M. Marody i A. Giza-Poleszczuk, nie sposób wypowiedzieć się na podstawie porównywania wskaźników rozwodów czy analizy jednostkowych działań i opinii, czy rodzina przetrwa i jaki kształt przybierze w przyszłości, czy rozpadnie się. Sugerują one, że warunkiem udzielenia odpowiedzi jest umieszczenie rodziny w kontekście „funkcjonowania całości układu społecznego, którego częścią stanowi” (Marody, Giza-Poleszczuk 2004, s. 216).

Podsumowanie

W obrazach rodzin polskich rysowanych przez socjologów niemal zawsze uwypuklano status społeczno-zawodowy, strukturę oraz funkcje realizowane wewnątrz rodziny, na tle uwarunkowań makrostrukturalnych i mikrostrukturalnych. Szczególnie zaś w latach 60. i 70., w których to latach badacze dopatrywali się silnych związków zachodzących między zawodem „głowy rodziny” a warunkami życia, również związków zachodzących między strukturą rodziny a jakością wypełnianych przez

w rodzinie. Próba syntezy wyników badań socjologicznych, pedagogicznych i psychologicznych opisujących przejawy i skutki dysfunkcjonalności rodziny wywołanej i utrwalanej przez czynniki makrostrukturalne została podjęta w artykule zatytułowanym: *Dysfunkcje rodziny jako efekt przemian makrostrukturalnych* (Kotlarska-Michalska 2011).

nią funkcji. Cechą charakterystyczną w socjologicznych wizerunkach rodziny polskiej było pokazywanie silnego uwarunkowania życia codziennego rodziny sytuacją rynkową, kryzysami zachodzącymi w poszczególnych okresach. Kolejne kryzysy gospodarcze wymuszały podejmowanie odpowiednich strategii działań, ale też sprzyjały zacieśnianiu więzi gospodarczych i osobowych. Szczególnym przykładem było ożywienie więzi wywołane koncentracją sił rodzinnych w latach 80. oraz podczas pierwszej dekady transformacji ustrojowej w Polsce.

Obrazy życia rodzinnego budowane dzięki badaniom socjologów rodziny, socjologów wsi, socjologów miasta, socjologów zróżnicowania społecznego a także socjologów zajmujących się problematyką przemian społecznych są oparte na solidnych podstawach metodologicznych. Większość badań opierała się na reprezentatywnych populacjach, tym samym umożliwiała badaczom dokonywanie uogólnień na całą zbiorowość rodzin określonego typu. Wiele badań prowadzonych w latach 60. i 70. a także w 80. opartych zostało na metodologii badań terenowych, umożliwiającą badaczom bezpośredni kontakt z badanymi rodzinami i obserwację ich zachowań oraz warunków mieszkaniowych, a stosowanie podobnej metodologii pozwalało na porównywanie wyników badań prowadzonych w różnych środowiskach społecznych. Współcześnie, coraz rzadziej prowadzone są badania oparte na metodach ilościowych, panuje wręcz moda na badania jakościowe, fragmentaryczne, nie stwarzające podstaw do uogólnień i nie dające okazji do porównań.

Skrótowo przedstawione w niniejszym opracowaniu obrazy życia rodzinnego z perspektywy ponad pięćdziesięciu lat badań dowodzą, że pomimo wielu przykładów świadczących o kryzysie rodziny, nie jest ona formą zanikającą, lecz ciągle ulegającą przemianom, które powodują, że traci ona te cechy, które tradycyjnie jej były przypisywane jako specyficznej instytucji i grupie społecznej, ale jest nadal instytucją oferującą wsparcie emocjonalne i materialne.

Bibliografia

- Adamski, Franciszek. 1970. *Modele małżeństwa i rodziny a kultura masowa*. Warszawa: PWN.
- Adamski Franciszek. 1982. *Socjologia małżeństwa i rodziny. Wprowadzenie*. Warszawa: PWN.
- Arcimowicz, Krzysztof. 2008. *Wizerunek ojca w polskich mediach na przełomie XX i XXI wieku*, [w:] M. Fuszara (red.), *Nowi mężczyźni? Zmieniające się modele męskości we współczesnej Polsce*. Warszawa: Wydawnictwo TRIO.
- Balcerzak-Paradowska, Bożena. 1996. *Zagrożenie ubóstwem rodzin wielodzietnych*, [w:] S. Golinowska (red.), *Polska bieda. Kryteria. Ocena. Przeciwdziałanie*. Warszawa: Wydawnictwo IPiSS.
- Beskid, Lidia. 1977. *Konsumpcja w rodzinach pracowniczych*. Warszawa: PWE.
- Bednarski, Henryk (red.). 1984a. *Rodzina wiejska w świetle aktualnych badań*. Bydgoszcz: Wyd. Pomorze.

- Bednarski, Henryk (red.). 1984b. *Rodzina wiejska a struktura społeczna wsi. Wybrane zagadnienia*. Bydgoszcz: Wyd. Pomorze.
- Bednarski, Henryk (red.). 1987. *Kierunki przeobrażeń współczesnych rodzin wiejskich*. Bydgoszcz: Wyd. Uczelniane WSP.
- Biedroń, Małgorzata. 2008. *Funkcja opiekuńcza rodziny wielkomięskiej*. Kraków: Oficyna Wydawnicza „Impuls”.
- Czyżyk, Teresa. 1984. *Problem chłopów-robotników w Polsce. Stan i perspektywy*, [w:] H. Bednarski (red.), *Rodzina wiejska a struktura społeczna wsi. Wybrane zagadnienia*. Bydgoszcz: Wyd. Pomorze.
- Danecka, Marta. 2008. *Ubodzy i bezrobotni*, [w:] M. Jarosz (red.), *Wykluczeni. Wymiar społeczny, materialny i etniczny*, Warszawa: Instytut Studiów Politycznych PAN.
- Danilewicz, Wioleta. 2010. *Rodzina ponad granicami. Transnarodowe doświadczenia wspólnoty rodzinnej*. Białystok: Trans Humana.
- Dąbrowska, Grażyna. 1996. *Kobieta w sferze życia rodzinnego*, [w:] J. Sikorska (red.), *Kobiety i ich mężowie. Studium porównawcze*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Dodziuk-Lityńska, Anna i Janusz Radziejowski (Wybór i opracowanie). 1974. *Moje małżeństwo i rodzina*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Dodziuk-Lityńska, Anna i Danuta Markowska. 1975. *Współczesna rodzina w Polsce*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Domański, Henryk i Antonina Ostrowska i Andrzej Rychard (red.). 2000. *Jak żyją Polacy*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Doniec, Renata. 2001. *Rodzina wielkiego miasta. Przemiany społeczno-moralne w świadomości trzech pokoleń*. Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego.
- Duch-Krzysztozek, Danuta. 1996. *Małżeństwo, seks, prokreacja. Analiza socjologiczna.*, Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Duch, Danuta. 2002. *O władzy w rodzinie*, [w:] M. Fuszara (red.), *Kobiety w Polsce na przełomie wieków. Nowy kontrakt płci?* Warszawa: Instytut Spraw Publicznych.
- Dyczewski, Leon. 1976. *Więź pokoleń w rodzinie*. Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych.
- Dyczewski, Leon. 1981. *Rodzina polska i kierunki jej przemian*. Warszawa: Ośrodek Dokumentacji i Studiów Społecznych.
- Dyczewski, Leon. 2009. *Wyobrażenia młodzieży o małżeństwie i rodzinie. Pomiędzy tradycją a nowoczesnością*. Lublin: Wydawnictwo KUL.
- Dzięcielska-Machnikowska, Stefania (red.). 1975. *Kobieta w rozwijającym się społeczeństwie socjalistycznym*. Łódź: Wydawnictwo Łódzkie.
- Frąckowiak-Sochańska, Monika. 2007. *Rodzina jako wartość w świadomości współczesnych Polek*. „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. XVIII.
- Gębka, Mikołaj. 2006. *Trzy pytania o kryzys ojcostwa*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. XVII.
- Gębka, Mikołaj. 2007. *Ojciec jako rodziciel*, „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. XVIII.
- Gębka, Mikołaj. 2008. *Społeczna rola ojca*. Praca doktorska (niepublikowana). Poznań.
- Giza-Poleszczuk, Anna. 2005. *Rodzina a system społeczny. Reprodukacja i kooperacja w perspektywie interdyscyplinarnej*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.

- Golinowska, Stanisława, Elżbieta Tarkowska i Irena Topińska (red.). 2005. *Ubóstwo i wykluczenie społeczne. Badania. Metody. Wyniki*. Warszawa: IPISS.
- Graniewska, Danuta. 1997. *Rodziny niepełne. Współczesne tendencje i zagrożenia*, [w:] W. Rakowski (red.), *Rodzina polska w okresie kryzysu i ożywienia gospodarczego (1990–1995)*. Warszawa: Polskie towarzystwo Demograficzne.
- Graniewska, Danuta, Bożenna Balcerzak-Paradowska i Dorota Głogosz. 1994. *Współczesne zagrożenia realizacji podstawowych funkcji rodziny*. Warszawa: IPISS.
- Grotowska-Leder Jolanta. 1998. *Zachowania społeczne w enklawach biedy* [w:] W. Warzywoda-Kruszyńska (red.), *Życie i pracować w enklawach biedy (Klimaty łódzkie)*, Łódź: Instytut Socjologii UŁ.
- Izdebska, Helena. 1975. *Przyczyny konfliktów w rodzinie*, Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ.
- Izdebska, Helena. 1973. *Więź rodzinna*, Warszawa: PZWS.
- Jaguś, Inga. 2007. *Rodzina pochodzenia a wizja rodziny prokreacji. Raport z badań*. „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. XVIII.
- Janiszewski, Ludwik. 1986. *Sukces małżeński w rodzinach marynarzy. Studium socjologiczne*. Warszawa – Poznań: PWN.
- Janiszewski, Ludwik. 1976. *Rodzina marynarzy i rybaków morskich. Studia socjologiczne*. Warszawa – Poznań: PWN.
- Janiszewski, Ludwik (red.). 1988. *Zawód a życie rodzinne ludzi morza*. Szczecin: Wydawnictwo Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Jarosz, Maria (red.). 1982. *Rodzina lat siedemdziesiątych*. Warszawa: PWN.
- Jarosz, Maria. 1986. *Bariery życiowe młodzieży*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Jarosz, Maria. 1987. *Dezorganizacja w rodzinie i społeczeństwie*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Ekonomiczne.
- Jarosz, Maria (red.). 1990. *Patologia życia rodzinnego*. Warszawa: Nakładem CPBP. 09.02.
- Kawczyńska-Butrym, Zofia. 1987. *Funkcjonowanie rodziny a choroba. Analiza socjologiczna*. Lublin: Wydawnictwo Naukowe UMCS.
- Kłoskowska, Antonina. 1959. *Modele społeczne i kultura masowa*. „Przegląd Socjologiczny”, t. XIII/2.
- Kłoskowska, Antonina. 1962. *Wzory i modele w socjologicznych badaniach rodziny*. „Studia Socjologiczne”, nr 2.
- Kocik, Lucjan. 1976. *Przeobrażenia funkcji współczesnej rodziny wiejskiej*. Warszawa – Wrocław – Kraków: Ossolineum.
- Kocik, Lucjan. 1986. *Rodzina chłopska w procesie modernizowania się wsi polskiej*. Kraków: Wydawnictwo UJ.
- Komorowska, Jadwiga (red.). 1975. *Przemiany rodziny polskiej*. Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ.
- Komorowska, Jadwiga. 1976. *„Zwyczajowość domowa” w wielkim mieście i jej związki ze strukturą rodziny*, [w:] Z. Tyszka (red.), *Współczesne rodziny polskie w świetle aktualnych badań*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Komorowska, Jadwiga (red.). 1991. *Dziecko w rodzinie współczesnej*, t. I i II. Warszawa: Wydawnictwo Ośrodek Badań Społecznych.

- Kotlarska-Michalska, Anna. 1984a. *Życie rodzinne wielkomięjskich małżeństw w wieku emerytalnym*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Kotlarska-Michalska, Anna. 1984b. *Więź rodzinna małżeństw w starszym wieku*, [w:] Z. Tyszka (red.), *Wybrane kategorie współczesnych rodzin polskich*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Kotlarska-Michalska, Anna. 1990. *Funkcja opiekuńczo-zabezpieczająca wielkomięjskich rodzin pracowniczych*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Kotlarska-Michalska, Anna. 1991. *Bibliografia prac opublikowanych w latach 1988–1990 związanych z realizacją centralnego programu badań „Stan i przeobrażenia współczesnych rodzin polskich”*. Poznań: Nakładem CPBP. 09.02.
- Kotlarska-Michalska, Anna. 1998. *Problemy współczesnych rodzin polskich*, [w:] L. Janiszewski (red.), *Współczesne rodziny polskie w okresie radykalnych zmian społecznych*. Szczecin: Wyd. Uniwersytetu Szczecińskiego.
- Kotlarska-Michalska, Anna. 2001a. *Role kobiety w małżeństwie i w rodzinie. Ciągłość i zmiana*, [w:] M. Golka (red.), *Nowe style zachowań*. Poznań: Wydawnictwo Fundacji Humaniora.
- Kotlarska-Michalska, Anna. 2001b. *Przemiany rodzinnych ról kobiecych w okresie transformacji ustrojowej*, [w:] Z. Tyszka (red.), *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Kotlarska-Michalska, Anna. 2010. *Rola ojca w ujęciu socjologicznym*, [w:] M. Kujawska i L. Huber (red.), *Postawy rodzicielskie współczesnych ojców*. Poznań: Wydawnictwo Wyższej Szkoły Nauk Humanistycznych i Dziennikarstwa.
- Kotlarska-Michalska, Anna. 2011. *Dysfunkcje rodziny jako efekt przemian makrostrukturalnych*, [w:] D. Trawkowska (red.), *Pomoc społeczna wobec rodzin. Interdyscyplinarne rozważania o publicznej trosce o dziecko i rodzinę*. Toruń: Wydawnictwo Akapit.
- Kozakiewicz, Mikołaj. 1979. *Małżeństwo niemal doskonałe*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Iskry.
- Kwak, Anna. 2005. *Rodzina w dobie przemian. Małżeństwo i kohabitacja*. Warszawa: Wydawnictwo „Żak”.
- Kwak, Anna. 2008. *Spółeczny i indywidualny wymiar rodzicielstwa*, [w:] A. Kwak (red.), *Rodzicielstwo między domem, prawem, służbami społecznymi*. Warszawa: Wydawnictwo Akademii Pedagogiki Specjalnej.
- Kwak, Anna. 2009. *Młodzież i rodzina. Teorie i praktyka*. „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. XIX.
- Kwak, Anna i Mariola Bieńko (red.) 2012. *Wielość spojrzeń na małżeństwo i rodzinę*. Warszawa: Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego.
- Lubowicz, Zofia. 1976. *Rodzina wielkomięjska jako środowisko wychowawcze*, [w:] Z. Tyszka (red.), *Współczesne rodziny polskie w świetle aktualnych badań*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Łączkowska, Maria. 1984. *Wielkomięjska rodzina inteligencka*, [w:] Z. Tyszka (red.), *Wybrane kategorie współczesnych rodzin polskich*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Łobodzińska, Barbara. 1963. *Manowce małżeństwa i rodziny*. Warszawa: Wiedza Powszechna.

- Łobodzińska, Barbara. 1971. 1974. *Młodość, miłość, małżeństwo*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Łobodzińska, Barbara. 1974. *Rodzina w Polsce*, Warszawa: Wydawnictwo Interpress.
- Markowska, Danuta. 1964. *Rodzina w środowisku wiejskim*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Ossolineum.
- Markowska, Danuta. 1970. *Rodzina wiejska na Podlasiu*. Wrocław – Warszawa – Kraków: Ossolineum.
- Markowska, Danuta. 1976. *Rodzina w społeczności wiejskiej – ciągłość i zmiana*. Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza.
- Marody Mirosława i Anna Giza-Poleszczuk. 2004. *Przemiany więzi społecznych. Zarys teorii zmiany społecznej*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Melosik, Zbyszko. 2002. *Kryzys męskości w kulturze współczesnej*. Poznań: Wydawnictwo Wolumin.
- Michałowska, Elżbieta i Paweł Daniłowicz. 2011. *Ojcostwo – kryzys czy nowy wymiar?* „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. XXI.
- Mierzwiński, Bronisław. 1999. *Mężczyzna – istota nieznana*. Warszawa: Oficyna Wydawniczo-Poligraficzna Adam.
- Mierzwiński, Bronisław i Ewa Dybowska (red.). 2003. *Oblicze współczesnej rodziny w Polsce*. Kraków: Wydawnictwo WAM.
- Mikołajczyk-Lerman, Grażyna. 2006. *Mężowie i ich żony. Realizacja ról małżeńskich w rodzinach wielkomiejskich*. Łódź: Wydawnictwo Uniwersytetu Łódzkiego.
- Mrozek, Wanda. 1965. *Rodzina górnicza. Przekształcenia społeczne w górnośląskim środowisku górniczym*. Katowice: Wydawnictwo Śląsk.
- Musiałowa, Alicja, Mirosława Parzyńska i Zuzanna Celmer (opr.). 1976. *Współczesny mężczyzna jako mąż i ojciec*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Ołędzka, Anna. 1975. *Kobieta. Budżet czasu. Praca wielozmianowa*. Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ.
- Palska, Hanna. 2002. *Bieda i dostatek. O nowych stylach życia w Polsce końca lat dziewięćdziesiątych*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Pałaszewska-Reindl, Teresa (red.). 1986. *Polskie gospodarstwa domowe. Życie codzienne w kryzysie*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Perepeczko, Barbara. 2002. *Swoistość biedy w rodzinach rolniczych i jej osvajanie*, [w:] E. Tarkowska (red.), *Przeciw biedzie*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Piotrowski, Jerzy. 1963. *Praca zawodowa kobiety a rodzina*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Raport o sytuacji polskich rodzin 1998*, Pełnomocnik Rządu do Spraw Rodziny. Warszawa.
- Sikorska, Joanna (red.). 1996. *Kobiety i ich mężowie. Studium porównawcze*. Warszawa: Wydawnictwo IFiS PAN.
- Sikorska, Małgorzata. 2012. *Coraz mniej rodziny, coraz więcej jednostek, czyli o przemianach sfery życia rodzinnego w Polsce*, [w:] A. Jasińska-Kania (red.), *Wartości i zmiany. Przemiany postaw Polaków w jednoczącej się Europie*. Warszawa: Wydawnictwo Naukowe Scholar.
- Slany, Krystyna. 2002. *Alternatywne formy życia małżeńsko-rodzinnego w ponowoczesnym świecie*. Kraków: Nomos.

- Sokołowska, Magdalena. 1963. *Kobieta pracująca. Socjomedyczna charakterystyka pracy kobiet*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Stasiak, Henryk. 1975. *Kształty i wnętrza rodziny*. Warszawa: Wiedza Powszechna.
- Szukalski, Piotr. 2011. *Rejestrowane związki osób tej samej płci we współczesnej Europie*. „Roczniki Socjologii Rodziny”, t. XXI.
- Tarkowska, Elżbieta (red.). 2000. *Zrozumieć biednego. O dawnej i obecnej biedzie w Polsce*. Warszawa: Typografia.
- Trawińska, Maria. 1977. *Bariery małżeńskiego sukcesu*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Tryfan, Barbara. 1968. *Pozycja społeczna kobiety wiejskiej. Studium badawcze na przykładzie rejonu plockiego*. Warszawa: Książka i Wiedza.
- Tryfan, Barbara. 1987. *Kwestia kobieca na wsi*. Warszawa: PWN.
- Tryfan, Barbara. 1977. *Rodzina wiejska*. Warszawa: Zakład Wydawnictw CZSR.
- Tyszka, Zbigniew. 1970. *Przeobrażenia rodziny robotniczej w warunkach uprzemysłowienia i urbanizacji*. Warszawa: PWN.
- Tyszka, Zbigniew. 1971. *Rodzina a zakład pracy*. Warszawa: Wydawnictwo CRZZ.
- Tyszka, Zbigniew. 1977. *Rodziny robotnicze w Polsce. Różnice i podobieństwa*. Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ.
- Tyszka, Zbigniew. 1982. *Rodziny współczesne w Polsce*. Warszawa: Instytut Wydawniczy Związków Zawodowych.
- Tyszka, Zbigniew (red.). 1984. *Wybrane kategorie współczesnych rodzin polskich*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Tyszka, Zbigniew. 1974. *Socjologia rodziny*. Warszawa: PWN.
- Tyszka, Zbigniew (red.). 1976. *Współczesne rodziny polskie w świetle aktualnych badań*. Poznań: Wydawnictwo Naukowe UAM.
- Tyszka, Zbigniew. 1988. *Z metodologii badań nad rodziną*. Bydgoszcz: Pomorze.
- Tyszka, Zbigniew (red.). 1990a. *Poznańska szkoła badań nad rodziną (Metodologia i jej zastosowanie)*, Poznań.
- Tyszka, Zbigniew (red.). 1990b. *Analiza wybranych funkcji rodzin wielkomiejskich*. Poznań: Nakładem CPBP.09.02.
- Tyszka, Zbigniew (red.). 1990c. *Analiza przemian wybranych kategorii rodzin polskich*. Poznań: Nakładem CPBP.09.02.
- Tyszka, Zbigniew (red.). 1991a. *Rodziny polskie o różnym statusie społecznym i środowiskowym*. Poznań: Nakładem CPBP.09.02.
- Tyszka, Zbigniew (red.). 1991b. *Stan i przeobrażenia współczesnych rodzin polskich*. Poznań: Nakładem CPBP.09.02.
- Tyszka, Zbigniew (red.). 2001. *Współczesne rodziny polskie – ich stan i kierunek przemian.*, Poznań. Wyd. Naukowe UAM.
- Turowski, Jan. 1975. *Struktura i funkcje rodziny a teoria rodziny nuklearnej*, [w:] J. Komorowska (red.), *Przemiany rodziny polskiej*. Warszawa: Instytut Wydawniczy CRZZ.
- Warzywoda-Kruszyńska, Wielisława. (red.) 1999. *(Żyć) Na marginesie wielkiego miasta*. Łódź. Instytut Socjologii UŁ.
- Zielińska Zofia. 1997. *Zachowania i postawy konsumpcyjne polskich gospodarstw domowych w okresie kryzysu i ożywienia gospodarczego*, [w:] W. Rakowski (red.),

Rodzina polska w okresie kryzysu i ożywienia gospodarczego (1990–1995). Warszawa: Polskie Towarzystwo Demograficzne.

Ziemska, Maria (red.). 1979. *Rodzina a dziecko*. Warszawa: PWN.

Zięba, Bożena. 1988. *Bibliografia prac opublikowanych w latach 1976–1987 związanych z realizacją centralnego programu badawczego „Stan i przeobrażenia współczesnych rodzin polskich”*. Bydgoszcz: Pomorze.